

Dósai Istvánné

Életrajz

Dósai Istvánné külkereskedelmi munkája révén bejárta a világot. Kellemes, szépen berendezett újlipótvárosi lakásában beszélgettünk, sok könyv és külföldről hozott emlék között.

A felmenőimről általában a nagyszüleimig vannak személyes emlékeim és tudomásom. De van egy unokatestvérem, aki régóta kutatja a családfánkat és tőle – az interjú kapcsán – szereztem tudomást több ősről, így például megtudtam, hogy volt két főrabbi is az őseim között. Az egyik: Friedländer Ármin (született 1790-95 között Bonyhádon), aki Meir Zvi néven (vagy Meir Hirsch néven, mert állítólag a német Hirsch – szarvas – megfelelője a héber Zvi) volt először Bonyhádon segédrabbi, majd Nagysurányban lett főrabbi [*Nagysurány – nagyközség Nyitra vm.-ben, 1891-ben 4600 lakossal. A trianoni békeszerződéssel Csehszlovákiához került. – A szerk.*]. Itt tudományos munkáival is kitűnt, szerepel a Zsidó Lexikonban is [*F. Meir Hirsch*], anyai nagyanyám anyjának, Friedländer Rozáliának az apja volt.



A másik főrabbi: a fenti dédnagyanyámnak, Friedländer Rozáliának a testvére volt Friedländer Erzsébet, ennek egyik fia volt Brach Salamon, aki 1865-ben, Nyitrán született [*Nyitra város Nyitra vm. székhelye volt, lakosainak száma az 1850-es években már meghaladta a 9000 főt. – A szerk.*]. Hihetetlen nagyon sokáig élt, 1940-ben halt meg Kassán. Ő a nyitrai jesivában tanult, majd Nagymagyarra hívták, ahol kb. 1890-1910 között volt rabbi [*Nagymagyar – kisközség volt Pozsony vm.-ben, 1891-ben 1200, 1910-ben 1300 lakossal. A trianoni békeszerződéssel Csehszlovákiához került. – A szerk.*]. Innét 1910-ben Nagykárolyba ment a családjával. Itt volt főrabbi kb. 1925-ig, ekkor újból a Felvidékre, Kassára ment, itt volt ortodox főrabbi. A kassai temetőben ma is létezik a sírja, ami a korabeli szokásoknak megfelelően egy kis ház, ablakkal, benne egy igen egyszerű, kőből faragott, nem díszes sír, ahogyan az ortodox fő rabbikat temetni szokás volt. Brach Salamon tehát apai nagyanyám unokaöccse volt. Ezt mind ez az unokatestvérem találta meg levéltárakban [*A szlovákiai temetők internetes honlapja (Virtuálne Cintoríny Slovenska) tartalmaz Brach Salamonra vonatkozó adatokat: e szerint 1924-től volt kassai rabbi, és 1929-től főrabbi. Felesége neve: Manželka Regina, született Krausz. Brach Salamonnak hét fia és öt lánya volt. – A szerk.*].

Ipolyságon a mai napig az apai fölmenőimnek hihetetlen hosszan visszamenőleg megvan a családi sírboltja [*Ipolyság – nagyközség volt Hont vm.-ben, 1919-ig székhelye volt a vármegye törvényhatóságának, a járási szolgabírói hivatalnak, kir. törvényszéknek, járásbírósnak és egyéb megyei és járási hivataloknak. Lakosainak száma 1891-ben 3200, 1910-ben 4200, 1919-ben 4700 fő volt. A trianoni békeszerződéssel Csehszlovákiához került. – A szerk.*]. Állítólag 1790-ig az Osztrák-Magyar Monarchiában a zsidóknak nem volt vezetékneve. Hanem úgy, ahogy ma például az arab országokban, a fiú az apja keresztnévét vette föl, tehát mondjuk, Mose ben Joachim, tehát

Joachim fia, Mózes. És 1790-ben hoztak egy olyan kötelező erejű rendeletet, hogy nekik is be kell írni a vezetéknevet [*A rendeletet 1788-ban hozták. Lásd: zsidó vezetéknevek. – A szerk.*]. A családfakutató unokatestvérem azt mondja, hogy nem száz százaléig bizonyított, de az ő kutatásai alapján úgy lett a család Hirschberg, hogy a ma is meglévő németországi Hirschberg nevezetű községből származtak. Ő kutatta, hogy vajon mi Hirschberg vagy Hirschbergerek vagyunk-e. Kiderítette, hogy „er” nélkül az igazi, csak el lett egyszer írva.

Apai dédnagyapám, Hirschberger Ignác Nagysárón született, ez Hont és Bars megye határán volt [*Nagysáró – Bars vm.-i kisközség, 1891-ben 1000 főnyi lakossal. A trianoni békeszerződéssel Csehszlovákiához került, ma Velke Šarovce néven Szlovákiához tartozik. – A szerk.*]. Tompán élt mint nagybirtokos, de kocsmája is volt. Tompa Hont vármegyében volt, legalábbis nagyapám és nagyanyám Nyitrán 1897-ben kiállított házassági anyakönyvi kivonata szerint [*A Hont vm.-ben lévő Kistompa nevű településről van szó, ahol a lakosok száma az 1910-es népszámlálás idején alig haladta meg a 190 főt. – A szerk.*]. Felesége, dédnagyanyám, Fauféder (egyes anyakönyvek szerint: Faunféder) Háni. Az eredeti Háni név gyakran mint Johanna vagy magyarul Janka szerepel. Ő 1851-ben született, Vámosladányban [*Vámosladány – kisközség volt Bars vm.-ben, 1891-ben közel 1300 lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.*], meghalt 1917-ben. Az érdekesség kedvéért említem itt, hogy a dédszüleim tíz gyermeke közül három fiú már 1905-ben Hollóra magyarosította a nevét [lásd: névmagyarosítás]. Valószínűleg ezért magyarosított apám és Ottó bátyja 1945-ben szintén Hollóra.

Apai nagyapám anyakönyvezett neve Hirschberger Joachim volt, a nagyapja után, aki 1791-ben született Petschauban [*Petschau Csehországban van, Karlovy Varytól délre, ma Bečov nad Teplounak hívják. – A szerk.*]. Ükapám 1858-ban halt meg, felesége Hahn Katalin volt, aki született 1813-ban, Strassnitzban [*Straussnitz (a mai Stružnice Csehországban). – A szerk.*], de nem tudjuk, hol és mikor halt meg. Még élt 1869-ben, ekkor mint özvegy kereskedőnőről van róla feljegyzés. Az ükszüleim a Felvidéken éltek. Apai nagyapám Magyarországon az Ármin keresztnévet használta. Erről annyit tudtam meg, hogy a német Joachim név idővel „átment” Hermanba, majd ezt használták Magyarországon Árminként.

A dédszüleim nagyon jómódú emberek voltak. Földbirtokaik voltak, dédapám a nagyapámat ott először gabonaügynökként foglalkoztatta, így is találkozott össze a nagymamámmal. Ugyanis nagyanyám apja, Wertheimer Mór gabonakereskedő volt, nagyapám apjának a birtokain pedig gabona termett, így a két apa (a két dédapám) üzleti kapcsolatban állt egymással. Még az is feltételezhető, hogy a kor szokásainak is megfelelően a szülők beszéltek meg a házasságkötést is. A nagyapámnak volt kilenc testvére, és ezeket különböző üzleti ágakra oszthatta be a család. Voltak köztük, akik gabonatermesztéssel és kereskedéssel foglalkoztak, volt, akinek kocsmája volt, azután elkezdtek textillel is foglalkozni. A századfordulón, ami textíliával kapcsolatos, az Bécs, tehát átköltözött egy részük Bécsbe, így nagyapámék is. Apám és az összes testvére már ott született. Aztán 1910-ben Bécsből átköltöztek Budapestre. Feltételezem, hogy ebben szerepe lehetett az Újpesten lévő Újpest-Warsdorfi szövőgyárnak, ami valószínűleg részben a tulajdonuk lehetett, mindenesetre apám egy ideig ott dolgozott. Ezek az ismeretek csak a gyerekkoromból származó családi elbeszélésekre épülnek. A textilgyár egy magyar-osztrák gyár volt. Azt hiszem, ez volt az elődje az Újpesti Gyapjúsövőgyárnak [*Az újpesti Warnsdorfi Szövetgyár Rt.-ről van szó, amely 1949-ig magánvállalként működött, akkor magába olvasztotta az Újpesti Gyapjúfonó- és Szövőgyár Rt., amelyet 1948-ban államosítottak, és az Iparügyi Minisztérium Posztóipari Központja*

irányítása alá rendelték, és amely ekkor vette föl az Újpesti Gyapjúszővőgyár nevet. – A szerk.]. Az épületei egyébként ma is megvannak. Az apu később ennek kapcsán tanulhatta ki a textiltechnikusságot. Amikor összeházasodtak anyámmal, akkor egy ideig ott is laktak a gyár területén. Akkoriban divat volt, hogy egy nagyobb gyárnál a tulajdonosnak meg a vezető tisztviselőknek ott volt saját tisztviselőlakás-rész, és ott laktak. Jellemző még nagyapám üzleti érzékére, hogy az 1920-as években már egy mozi is bérelt vagy tulajdonolt, ezt nem tudom pontosan, Budapesten, a Visegrádi utca 11-ben. Ez volt a Diana mozi, aminek azért lett jelentősége, mert apám és anyám itt ismerkedett meg: ugyanis anyámék ebben a házban laktak ekkor, és mint ifjú, nagyon szép lány sokat járt a házban lévő moziba, ahol apám is sokat megfordult mint a tulaj vagy bérlő fia [A Visegrádi utca 11/a. számú ház nyitott belső udvarában működött a Diana mozi. Nem tudjuk pontosan, mikor indult, 1914-ből van adat róla. Egyike volt azoknak a moziknak, amelyeknek nem sikerült átmenteniük magukat az 1930-as évek elején a némafilm korszakából a hangosfilm korszakába. – A szerk.].

Nagyanyám, Wertheimer Netti 1874-ben született. Tízen voltak gyerekek. Úgy anyakönyvezték, hogy Netti, de nekem mindig Anna nagymama volt. Az Anna nagymama soha nem tanult meg rendesen magyarul, csak németül beszélt, valószínűleg gimnáziumban érettségizett [A nagymama születési évét tekintve ez valószínűtlen. Lásd: nők a felsőoktatásban. – A szerk.] Ez egy nagyon vallásos ortodox család volt. Azt hiszem, hogy az Anna nagymama nagyon vallásos lehetett. Onnét gondolom, mert a gyerekkoromra úgy emlékszem vissza, hogy megtartottak minden ünnepet, a nagymama templomba is járt a nagyobb ünnepeken. Mivel a nagymamám unokatestvére és a nagyapja is főrabbi volt, érthető, hogy ő tényleg vallásos asszony volt, aki mindent betartott. De a nagyapám már egy neológ családból származott. Nagymamának volt egy gyönyörű, fekete ünnepi csipkekendője. És azzal ment mindig, amikor templomba ment hosszúnappor [Jom Kipur]. Az volt a szokás, hogy a nagymamát elkísértük a templomba, otthagytuk, ő egész nap ott imádkozott, a család egy része még böjtölt is. Este érte kellett menni, és mikor hazajött, akkor jött a gyönyörű ünnepi vacsora. Tényleg szép szokások voltak egyébként, egy hely mindig üresen állt annak, hogyha valaki jön. Apámnak és a nagyapámnak volt még imaszíja és tálesze, amit magukra tettek, amikor imádkoztak.

A család az apámék részéről is elneológosodott. Bár a hagyományokat mindig tartották. Étkezési szokásokban, nagyobb ünnepek betartásában és egy bizonyos fokig életmódban. Kóserül étkeztek, külön tartották a tejes és húsos edényeket [lásd: étkezési törvények], az ünnepeket megtartották, Jom Kipurkor böjtöltek, Pészahkor, szédereste a má nistánót [lásd: má nistáná] sokáig én mondtam, mint a legkisebb.

Apám szüleinek volt öt gyerekük. Sajnos kettő már gyerekkorában meghalt. Szörnyű módon haltak meg, savanyúcukortól megfulladtak. Én így ismertem a családi legendát, de az unokatestvérem kiderítette, hogy állítólag csak az egyik, a másik valamilyen torokgyíkszerűségben. Úgyhogy nálunk a családban, amióta az eszemet tudom, gyerekeknek kemény savanyúcukrot adni nem lehetett. A kisebbik lányom volt már vagy húsz éves, mikor erre rájött: „Te jó Isten! Hát ezért irigyeltem én gyerekkoromban mindenkit, hogy van savanyúcukruk, és én nem kaphattam!”

Lehetek apámék, mondjuk, olyan tíz évesek, amikor egy szép napon a bátyja, Ottó nagyon belázasodott. Negyven fokos láza lett, és fájt minden tagja, és a nagymamám, ahogy az akkor szokásos volt többgyerekes családban, hogyha valamilyen fertőző betegség vagy influenza van,

essenek rajta egyszerre túl a gyerekek, és így, ahogy megfürdette a nagybátyámat, abban a vízben végigfürdette a többit. A nagybátyám gyermekbénulást kapott. Mindkét lába megbénult, és egész életében mindkét lábán géppel tudott csak járni. És a nagyanyám, úgy mondják, hogy azon az egy-két éjszakán, amikor ez kiderült, vagyis lebénultan ott maradt az egyik gyereke, és ő várta, hogy a többivel mikor lesz, hófehérre őszült. Én már úgy emlékszem rá, hogy ezüstfehér haja volt.

Az apai nagyszüleim a Rákóczi út 62-ben laktak. Ez egy gyönyörű, legalább öt- vagy hatszobás nagypolgári lakás volt, csodaszép selyemtapétákkal végigtapétázva, nagyon szép bútorokkal, festményekkel, rengeteg könyv volt, illetve tudni még a németen kívül is egy nyelvet. A nagybátyám, ha fölmentünk apámmal hozzájuk gyerekkoromban, akkor kifaggatott latinból, élém rakott egy adag Cicerót, hogy most fordítsam le – mert ugye gimnáziumba jártam, és latinos voltam. Úgyhogy azt mondanám, hogy egy tipikus pesti értelmiségi életet éltek. Apámék családja németül úgy beszélt, mint magyarul. Apám maga is meg a nagybátyám, mindegy volt nekik, hogy németül vagy magyarul beszélnek-e. Náluk természetes volt, hogy sokszor németül beszéltek. Apámék családjában a napi politikai élet beszédtema volt, vitatkoztak, újságot járattak. Egy kifejezetten liberális szellemű család volt, és amellett szabadgondolkodó, mindenre nyitott család volt apáméké.

A nagyapámnak volt egy lótenyésztete is, habár ez a legendák körébe tartozik, és nem tudom, hogy mennyiben volt igaz. Nyilván az 1928–29-es világválság [lásd: 1929-es gazdasági világválság] lehetett az alapja annak, hogy tönkrement a szövőgyár, tönkrement a lótenyésztet. És a nagyapám 1930. december 4-én öngyilkos lett. Ott laktak akkor Budapesten, a Rákóczi úton, és ő kiugrott a negyedik emeleti lakásuk előtt a körfolyosóról az udvarra, és meghalt.

Az apáméknál a család jó anyagi körülmények között élt. Kivéve, amikor a nagypapa öngyilkos lett. Akkor nagyon rájuk járhatott a rúd, mert apám akkor egyetemre járt, hogy textilmérnök legyen, és abbahagyta, elment dolgozni. Nem tudom, hogy hová, de ő tartotta el akkor a családot, mert a testvére, az Ottó nem tudott járni, másrészt tanult, egyetemre járt, és őbelőle ügyvéd lett.

Amikor Ottó nagybátyám megnősült, az Anna nagymama nagy bánatára a saját gépíróját –egy nagyon szép, nem zsidó, sváb nőt –, Hausler Piroskát vette el, aki hogy a felesége lehessen a nagybátyámnak, be is tért. Az esküvő a lakáson volt, oda kijött a rabbi, és a hüpe alatt eskette őket.

Az anyai nagymamám, Sitzman Zosia [1890 körül – 1954] valahol a mai Lengyelországban született. A Zosia nevet használták később Magyarországon Zsófiaként, nekem mindig csak Tutyu nagymama volt. Az apja egy nagy földbirtokon volt intéző. A nagymamámnak az anyja a szülésbe belehalt. A nagymamám apjának mint intézőnek a ló volt a normál közlekedési eszköze, és egyszer a ló megbokrosodott, levetette magáról [a dédapát], és meghalt. A nagymamám árva maradt, ekkor lehetett úgy négy-öt éves. A nagyanyám anyjának néhány rokona itt élt Magyarországon, valahol Dömsödön, odakerült a nagyanyám, iszonyú rossz sorba. Anyámtól tudtam meg, hogy ezekhez a nagynéni-nagybácsiszerű rokonaihoz került, azok nevelték föl, de cselédként tartották a nagymamámat. A családot kiszolgált, cipőt pucolt, a konyhában aludt. Nem járatták iskolába. A nagyanyám felnőtt korában tanult meg írni és olvasni.

Édesanyám apja Beke Mihály [Dömsöd, 1885 körül – Budapest, 1944] volt. Ez a nagyapám római katolikus volt. Ez egy dömsödi középbirtokos parasztcsalád volt, dohányföldjeik voltak. Szóval elég

jómódúak lehettek, voltak vagy hatan testvérek. Amikor a nagyapám megismerkedett a nagymamámmal, aki egy gyönyörű nő volt, teljesen beleszeretett, olyannyira, hogy betért. A nagypapát körül is metélték. Itt nem volt mese, mert különben nem lett volna elfogadva. Őt ezért a családja kitagadta. Összesen maradt egy testvére, a Róza néni, aki tartotta vele a kapcsolatot.

A nagymama templomegere szegény volt, a nagypapámnak, azzal együtt, hogy vegyes házasság miatt kitagadták a családból, valami jussa nyilván lehetett. A házasságkötésük után beköltöztek Pestre, és a nagymamám nyitott egy baromfikereskedést a Lehel piacon, de a háború alatt [az első világháború alatt] a bolt nem ment. A nagyapám persze bevonult katonának, hadifogoly is volt. A nagymama a gyerekeit abból tartotta el, hogy mosást vállalt otthon. Amikor a nagyanyám „házhoz” ment mosni, akkor anyám főzött otthon. De olyan kicsi volt, hogy nem érte föl a sparheltet, és hokedlire állt, úgy főzött a testvéreinek. A Lehel téri baromfikereskedése a nagymamámnak még az én gyerekkoromban is megvolt. Ez egy kóser baromfibolt volt a piacon, volt ilyen ott több is. Az élő baromfit, libát, kacsát, tyúkot a sakter vágta le. Vagy kijött a nagymama standjára vágni és kóserolni, vagy hozzá vitték az állatokat.

A nagymamám meg a nagypapám nem éltek jól, bár lett hat gyerekük. Anyám, Margit meg az ikerpárja, Aladár 1910-ben született. Akkor Lenke, Piroska és László, és volt a legkisebb, Ibike, aki meghalt gyerekkorában. Amikor véget ért a világháború, a nagyapám hazajött. Még egy pár évig együtt éltek nagyanyámmal, akkor valamennyire föllandült a kereskedés, de különváltak, mert a nagypapát a nagymama nem bírta, se a könnyelműségét, se azt, hogy ivott. Ez a két különböző kultúrából való jövetel, valószínűnek tartom, ez nem jött össze.

A nagyapám nagyon szép szál ember volt, és ahogy anyámtól hallottam, kicsit dzsentris allűrjei voltak. Például a komája meghívta őt, hogy a lányának legyen a keresztapja, akkor vett egy pár briliáns fülbevalót neki, az öt gyereknek meg otthon éppen nem volt mit enni. Reggel úgy kelt föl – ezt még én is láttam gyerekkoromban –, hogy egy féldeci pálinkát bedobott. Ezt a nagymamám nagyon rosszul tűrte, és különváltak. El nem váltak soha. És ő soha többé a nagyapámmal még csak szóba sem állt. Aki tartotta vele a kapcsolatot, és aki mindvégig szeretetteljes viszonyban volt a nagyapámmal, az anyám volt. Ilyen módon gyerekkoromban nagyapámmal sokat találkoztam. Nagyon tehetséges volt, citerákat készített. Ő maga is szépen citerázott.

Ami a családban egy híres történet volt, és amit anyám meg a testvérei meg nagyanyám meglehetősen megvetéssel meséltek el az anyai nagyapám családjáról mint csökönyös parasztokról: dohányföldjeik voltak, volt vagy hat gyerek, jött az első világháború, és több korosztályt hívtak be katonának. A nagyapám egyik testvére, hogy ne vigyék el katonának, úgy gondolta, hogy egy kicsit megbetegíti magát. És ezért egy köteg dohánylevelet beáztatott, és megitta. Hát katonának nem is vitték el, csak vitték a temetőbe, mert természetesen a megivott dohánylébe belehalt. Elég morbid történet, és ezt úgy mesélték mindig teljesen kiborulva anyámék, hogy micsoda csökönyös fajzat, és micsoda buták, hogy ezt csinálták. Én se tudtam erre mást mondani vagy gondolni. Ez nagyon eltért az ő gondolkodásmodjuktól, amiben a nagyanyám részéről biztosan az volt, hogy mindent túl kell élni, és mindig valamit csinálni kell, hogy túléljük.

Az anyai nagyanyám elég kemény asszony volt. Egy ilyen pionírasszony-szerűség volt, egy kőkemény és erős nő, aki gyakorlatilag egyedül nevelte föl az öt gyerekét. Meg kell mondanom, hogy így is viselkedett a gettóban is. Ő tartotta a családban a lelket, aki azt mondta, hogy mindent túl lehet élni, és túl fogjuk élni. Predesztinálta őt az az elképesztő gyerekkor, ő azt tanulta meg,

hogy túl kell élni. Nagypáméknál meg ezek szerint az lehetett, hogy hogyan lehet kibújni a kötelezettség alól, és így ráfáztak.

Van egy olyan családi legenda, hogy akkor voltak osztálysorsjegyek. Lehetett egész venni, felet, negyed, nyolcadot és a többi [Az osztálysorsjáték 1897-től állt fenn. Az állam az osztálysorsjáték rendezésének jogát az állami ellenőrzés fenntartásával 20 évre egy magánvállalatnak engedte át. A vállalat #1/8, #1/4, #1/2 és egész sorsjegyeket bocsátott ki, és minden évben két sorsjátékot rendezett. Egy-egy játék 6 osztályból (húzásból) állt, és minden hónapra egy-egy húzás esett. A legkisebb részsorsjegy ára legalább 1,5 korona volt. – A szerk.]. A nagymama vett egyszer egy ilyen sorsjegyet, de közbejött valamilyen iskolai rendezvény, és anyuénak nem volt cipőjük. A nagymama lement a szomszéd suszterhoz, és azt mondta, hogy nincs pénze, de odaadná ezt a sorsjegyet, ha megtenné, hogy az anyámnak meg az ikerbátyjának két magas szárú cipőt csinál. Így a gyerekeknek a vizsgán volt szép cipőjük. Nos, ez a sorsjegy ütötte meg a főnyereményt. Anyám úgy meséli, hogy éjszakákon át hangosan sírt a nagyanyám.

Anyai nagyanyámék a Visegrádi utca 11-ben laktak. Később aztán nagyanyámnak volt egy hámszobás lakása a Bulcsú utca 21/b-ben, ahol ott lakott anyám két húga is: Lenke a férjével és Piroska. Egy hámszobás nagyon szép lakás volt, megvan most is. Ez egy nagyon szépen, kispolgári módon berendezett lakás volt. Még hozzá úgy, hogy bár senki a családban komolyan nem zenélt, még zongora is volt benne. A zongorán csipketerítő volt, azon pedig zöld meg bordó Zsolnay eozin dísz tárgyak [Az eozin jellegzetes, a Zsolnay-kerámiákon alkalmazott színjátékos színezőanyag. – A szerk.] – én borzasztónak találtam, de nagyanyáméknak tetszett.

Amikor önálló volt a család [Azaz a nagypapa már nem lakott velük – A szerk.], anyámék nehéz körülmények között éltek, ez teljesen biztos. De aztán a dolog javulhatott. Szerintem a nagymama kereskedői tevékenysége folytán. A sakter időnként ment hozzá, és ott valamit fűjt, és lepecsételte, és akkor azok kóser dolgok voltak, ami vágott volt [A sakter valószínűleg a levágott állat légcsövét fűjta föl, ellenőrizendő, nem volt-e sérült, és ilyenformán tréfli a baromfi. Ha nem, ha a levágott szárnyas megfelelt a kóseresség szabályainak, megkapta az ezt igazoló pecsétet. Lásd még: hechser. – A szerk.]. Az élő az nem, mert nála élő baromfit is lehetett kapni, meg vágottat is. A nagymama éjjel 3 körül kelt, 4 órára ment megvenni az állatokat, amiket egy hordár húzott kézikocsin a standjára, a Lehel téri piacra.

Anyámék családja semmilyen nyelven nem beszélt. Kivéve a nagypámat, aki az első világháborúban olasz hadifogságba esett, megtanult olaszul, és megtanult – mert voltak ott angolok is – valamennyire angolul is. Azon a nyelven fejtett keresztnevet, meg olvasott. Az anyai nagyanyámék családja kevésbé volt politikai, és kevésbé volt liberális, mint apámé, de egy nagyon praktikus család volt. Anyám a napi életben nagyon jól kiismerte magát, és anyám húgai is. Szellemileg meglehetősen nagy volt a differencia, de ez soha nem érződött például a családi összejöveteleken. Nagyon jóban voltak egymással. De van egy nagyon érdekes dolog, most jutott eszembe. Vasárnaponként időnként együtt mentek futballmeccsre, vagy meghallgatták, amikor már volt a rádióban meccsközvetítés. Mindegyikük más csapatnak szurkolt, apám az MTK-nak, anyám ikertestvére, Aladár, aki a Vasasban bokszolt, persze a Vasasnak, anyám sógora, Lenke húga férje a Fradinak. Így hát késhegyig menő viták voltak a meccsről, a csapatokról [lásd: világnézet és foci]. De vitáztak az aktuális kül- és belpolitikai eseményekről is, amit nem egyformán pesszimistán ítélték meg. Elsősorban a zsidótörvényekről [lásd: zsidótörvények

Magyarországon] folyt a szó, hogy mi jöhet még.

Az az érzésem, hogy az anyámék családja hagyományörző okokból tartotta, amit tartott. Tehát nem hinném, hogy kifejezetten vallásos szemléletűek lettek volna. Nagyon szép széderesték voltak nálunk [*Mármint az anyai nagymama lakásában – A szerk.*], gyerekkoromban. Emlékszem rá, gyönyörű volt. Úgy kezdődött, hogy nagyanyám befogta az összes lányát, akik már külön laktak, akik házasok voltak, mint anyám például. Akkor fölmentek a padlásra, onnét előszedtek kóser edényeket, ami gyönyörű porcelán volt. Azokat lehozták. Akkor folyt egy hatalmas nagytakarítás [lásd: homecolás; Pészah]. Porszívó akkor még nem volt, mindent kisöpörtek, kiráztak, hogy ne maradjon morzsa se. [*Szédereste*] gyönyörű damasztal megterítve, kihúzva az ebédlőben a nagyasztal, és csodaszép dolgokra emlékszem: a macesz az asztalon meg egyéb kellékei a széderesti asztalnak, amiből a diókrémet [*Az interjúalany a hároszetre gondol. – A szerk.*], azt nagyon szerettem. Aztán a torma meg bor meg minden. És nagyon sokáig, amíg én voltam a legkisebb, én mondtam a má nistánót [lásd: má nistáná]. Még ma is úgy a negyedéig el tudnám mondani. Úgyhogy ilyenek voltak. Ezek nagyon szép emlékeim. De meg kell mondanom, hogy ettől eltekintve, senki senkit nem nevelt arra, hogy vallásos legyen.

Anyai nagyapám 1944 nyarán megbetegedett. Valami nagyon súlyos betegség kapta el, és kórházba került. 1944 nyarán már ugye nagy bajok voltak. Már kijárni sem lehetett teljesen simán [*A zsidók számára kijárási tilalmat a csillagos házak kialakítása után vezettek be: 1944. június végétől ezeket a házakat csak meghatározott időpontok között volt szabad elhagyni. – A szerk.*]. De az anyu változatlanul járt be hozzá, meg küldött be hozzá küldöncöt, akivel küldött be neki cigarettát, tiszta fehérneműt, enivalót, pénzt és a többit. Aztán akkor nyáron meg is halt a kórházban.

Találtam egy levelet, amit a nagyapám írt anyámnak a kórházból 1944 nyarán: Drága Mancikám! Köszönöm, hogy ezt meg ezt küldtél, most engem áthelyeztek egy másik kórterembe, nem érzem magam nagyon jól, mert csupa zs. [*azaz zsidó*] között vagyok. Írja a nagyapám az anyámnak, aki fél zse, továbbá sárga csillagot viselve jár be hozzá a kórházba! Anyámat ez valószínűleg nagyon megrendíthette, bár soha nekem erről nem szólt egy szót se, mert ezt a levelet 1944-ben eltette, és a haláláig őrizte. A sors iróniája, hogy anyám zsidó temetőbe temettette el őt 1944 nyarán.

Anyai nagymamám körülbelül 1954-ben halt meg.

Anyám testvérei közül Aladár, az ikertestvére magas, szép férfi volt, nagyapámra hasonlított. Ő autószerelő volt, a Vasasban boksolt amatőrként. Munkaszolgálatra vitték, Ukrajnában halt meg, valószínűleg 1942-ben. Lenke húga férjhez ment Breitner Sándorhoz, akinek egy nagy hentesüzlete volt, ugyancsak a Lehel téri piacon. Piroska húga lány maradt, konyhavezetőként dolgozott az apám által szervezett Joint konyhák egyikén, amíg ezek léteztek. László öccse a munkaszolgálatot megúsza – nem emlékszem már, hol is volt –, hazajött, rendőrtiszt lett, innét nyugdíjazták.

Anyámék a Visegrádi utca 11. szám alatt laktak. Abban az udvarban volt egy Diana nevezetű mozija az apai nagyapáméknak. Ott ismerkedett meg anyám és apám, 1929-ben volt az eljegyzésük, és 1930-ban esküdtek. Az apám nem nagyon mesélt a család múltjáról. Illetve egy-egy drámai esemény forgott közszájon a családban, mint például apám két hűgának ez a fatális halála. Híres volt anyám meg apám megismerkedésének a története, abban a bizonyos Visegrádi utcai Diana moziban. Hogy anya olyan feltűnően szép volt. Én 1931-ben születtem. Én Hirschberger

Zsuzsinak születtem, de a nevem Holló Zsuzsa lett. Mi ugyanis már 1945-ben magyarosítottuk a nevünket – mi is és apám Ottó bátyja is – Hollóra. A Holló nevet valószínűleg a családi folyamatosság miatt választották, mert már 1905-ben erre magyarosította a nevét dédapám, Hirschberger Ignác három fia (a nagyapám nem).

Apáéknak mindig volt társaságuk. Jártak hozzánk kártyázni, anyámék is eljártak. Rendszeresen jártak étterembe vacsorázni. Apámék igazi családi barátai között nagyon sok volt a zsidó. De volt nem zsidó is. Én azt gondolom, hogy tudatosan biztos, hogy nem volt szempont [*zsidó barátok választása*]. Mert a mi családunk, de a nagyanyáméké is, nagyon szabadelvű család volt. De valószínűsíthető, hogy egyfajta azonos ízlésvilág meg hagyományvilág miatt több volt a zsidó barátjuk. Anyám egyik legjobb barátnője, Ledő Marika keresztény volt.

Kisgyerekkoromban – emlékszem, hogy mivel apáéknak volt egy csomó bécsi meg akkori csehszlovákiai [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság] rokona, én az 1950-es években, amikor nem lehetett elutazni sehová [lásd: utazás külföldre 1945 után] – mindig úgy emlékeztem vissza gyerekkoromból ezekre a párbeszédre, mint a paradicsomra. Hogy apám azt monda anyámnak: „Te, Mancika! Olyan gyönyörű idő van idén pünkösdkor, menjünk már ki pünkösdre Bécsbe!” Anyám egy darabig kérette magát, aztán: „Na jól van, Walterkám! Hát menjünk ki.” Én meg elmentem a nagymamáékhoz két napra, vagy elvittek magukkal. És anyámék fölültek a vonatra, és egy hétvégére kimentek Bécsbe. Elmentek péntek este vagy péntek délután, és hazajöttek vasárnap este.

Gyerekkoromban az anyagi helyzetünk eléggé változó volt. Általában az akkor szokásos kispolgári módon éltünk, de hol jobban, hol rosszabbul ment apámnak. Azokban az években nem volt mindegy, hogy hol lakik valaki. Attól függően, hogy a Belvárosban, a Rózsadombon, itt vagy ott, ekkora vagy akkora lakása volt, a házbér egy nagyon jelentős tétele volt egy család költségvetésének. A Csáky utcában [lásd: Újlipótváros] egy nagyon szép lakásunk volt, az egy nagy lakás volt, azt föl kellett adni, és el kellett menni egy más környékre, egy kisebb lakásba. Így keveredtünk aztán a Tüzér utcába [*A Tüzér utca Angyalföldön van, de inkább „belső Angyalföldön”, nem Angyalföld ipari övezetében. – A szerk.*]. Ez a lakás a Tüzér utca 4-ben egy kis kétszobás lakás volt. Anyám édesanyja meg a testvérei ott laktak két lépésre, a Bulcsú utcában. Gyakorlatilag minden héten vasárnap fölmentünk délelőtt a nagymamához tisztelgő látogatást tenni virággal vagy parféval. Egyik hét vasárnapján az anyai nagyanyámhoz, másik hét vasárnapján pedig az apai nagymamámhoz mentünk.

Apám nem tudott textilmérnök lenni az ismert események [*Azaz az apja korai halála. – A szerk.*] miatt, és akkor magántisztviselő lett a Sonnenfeld és Társa vagy talán Sonnenfeld és Fiai nevű szerszámgép-kereskedelemmel foglalkozó cégnél. Ezeknél volt vezető tisztviselő. És nagyon jól beletanult a gépipari szakmába. Ekkor nem keresett rosszul. Anyuék egy nagyon jó kispolgári életet éltek. Nyáron anyuval mi elmentünk nyaralni – nem külföldre, de akkor külföldre nagyon kevesen jártak nyaralni, és tulajdonképpen egész nyáron anyu meg én hol Budakeszin, hol Nagymaroson voltunk. Nagymaroson például az állomásfőnök házában béreltünk egy részt. Mert ugye az egészséges életmód kellett a gyerekeknek! Apám pedig minden hétvégén kijött utánunk. Sőt, kijártak hozzánk a hétvégeken barátok, családtagok is.

Apám mindig is járatott újságot. Arra emlékszem, hogy apámnak a reggeli első dolga az volt, hogy kiment az újságjáért. Mert volt olyan újság, ami járt hozzánk, és akkor azt még betették a bejárati

ajtó kilincsébe. Az apu „Az Est” lapot járatta és egy sportújságot, de vásárolta még a „Színházi Élet”-et is, meg valamilyen irodalmi folyóiratot is [„Az Est” – 1910–1939 között megjelenő politikai napilap, délutáni lap, kiadója Miklós Andor, 1919-től az Est-lapok egyike; „Színházi Élet” – 1912 és 1938 között megjelent népszerű képes hetilap volt sok színes tudósítással a korabeli színházi és filmvilág életéről. Incze Sándor alapította és szerkesztette Harsányi Zsolttal közösen. – A szerk.].

Anyai nagymamám betartotta a zsidó vallási ünnepeket, a lányai is, anyám is. Emlékszem a gyerekkorombeli péntek esti gyertyagyújtásra, ami szép, hangulatos volt. Anyámnak fehér csipkekendője volt, azt terítette a fejére, a nagymamának meg fekete csipkekendője volt. Anyám sokáig gyújtott péntek estéknént gyertyát, és a csipkekendővel a fején, gyönyörű kézmozdulatokkal a gyertya felett imádkozott [lásd: gyertyagyújtás].

A Bulcsú utcai házban volt egy pékség, ami – azt hiszem – egy Friedmann nevű bácsié volt. Ennél a péknél sült minden pénteken a sólet. Ide vitték le a sóletet sütni a nagyanyámék is meg anyám is. A sóletet nem otthon sütötték, mert akkoriban nem volt olyan nagyon sok házban gáztűzhely. A legtöbb helyen, például nagyanyáméknál is, eredetileg egy úgynevezett sparhelt volt, amiben szénnel meg fával tüzeltek. Csak később vezették be a gázt. A sóletet, mint köztudott, este teszik be a kemencébe, és reggel veszik ki. Annak egy éjszaka kell. Tehát a pékeknél az egy nagyon komoly foglalatosság volt. Volt egy óriási piros fazekunk, abban benne volt a sólet, és le volt spárgával kötözve a fedele. És akkor a pékhez le kellett vinni, az ráragasztott egy számot, ugyanazt a számot megkapta, aki levitte, és másnap, szombat reggel lehetett menni érte. De előre kifizették, hogy ne kelljen szombaton pénzhez nyúlni [lásd: szombati munkavégzés tilalma], és akkor csak átadták a fazekat. Voltak nagy balhék, mert a pékek zöménél a péklegények a sóletben lévő nagyon finom húsokat lopták. És akkor a nagyságák visszamentek a pékhez, hogy hol van a hús. Hol a töltött libanyak? Mert az is volt benne.

Apám sose volt vallásos. Annak ellenére, hogy – gondolom, hogy inkább hagyományokból – bizonyos zsidó ünnepeket, hogy Hanuka meg hosszúnapp [Jom Kipur] meg ilyesmi megtartottak. Nagy veszekedés volt egyszer az anyu meg az apu között, mert kiderült, hogy amikor böjtölni kellett volna, apám elment, és titokban valamelyik étteremben jól beebédelt [Az interjúalany föltehetően a Jom Kipur-i böjtre gondol. – A szerk.]. És ez valahogy kiderült, és anyám rettenetesen haragudott rá.

Nálunk borzasztó nagy érték volt a tanulás. Az volt a lényeg, hogy tanuljak. Nagyon szerettem is egyébként tanulni. Főleg nyelveket szerettem nagyon tanulni meg történelmet, irodalmat. Anyám azt mondta nekem, hogy én ne foglalkozzam a konyhával, nem is tanított meg főzni. Nekem csak tanulni kellett.

Elemibe a Sziget utcai elemi iskolába jártam. Itt végeztem a szokásos négy elemi. Elég eszes, szorgalmas és kötelességtudó voltam, így azután minden osztályt tiszta kitűnőre végeztem –anyám eltette a bizonyítványaimat, ma is megvannak –, habár szerintem énekből, tornából, kézimunkából csak azért kaptam jó jegyeket, hogy a bizonyítványt le ne rontsák, ugyanis hangom nem volt, ügyetlenül tornáztam, kézügyességem pedig semmi. Érdekes, hogy rossz tornász létemre, jó ritmusérzésem volt, anyuék jártak is balettra, a Trojanoff-féle balett-iskolába [Trojanov balettiskola – jó nevű intézmény volt az 1930-as években, számos híres táncos kezdte itt tanulmányait. – A szerk.], majd később, úgy tizenkét éves korom körül a Feleky Kamill-féle tánciskolába, szteppre. Feleky felesége, Fini néni volt a tanárunk.

[A Sziget utcai elemi iskolában] A lányok bejárata a Sziget utcából volt, mert ez nem volt koedukált iskola [lásd: koedukáció]. Úgy köszöntünk, mikor bejött a tanár, vagy amikor hazamentünk, hogy „Szébb jövőt!”, és a válasz az volt, hogy „Adjon Isten!”. Tehát ez már a legirredentább korszakban volt. Tanultunk irredenta dalokat is, de a dalok zömére már nem emlékszem. Persze volt a „Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország”, úgy tudom, hogy éppenséggel egy zsidó írta ezt az egész gyönyörű dalt [A dal - „Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország, szébb talán [máshol: gyönyörűbb], mint a nagyvilág. / Ha zeng a zeneszó, látom ragyogó szép orcád./ Táltos paripákon tovaszállunk, hazahív fű, fa, lomb s virág./ Úgy hív a hegedű, vár egy gyönyörű szép ország.” - Vincze Zsigmond (1874-1935) zeneszerző és karmester 1922-ben készült, „Hamburgi menyasszony” című operettjéből való. - A szerk.]. Valahányszor iskolai ünnepély volt, aki szavalt, annak mindig stilizált magyar ruhában kellett megjelennie, gyönyörű búzakalászos, pipacsos, búzavirágos pártában. Hát ez gyönyörű volt. Mi kell egy gyereknek ennél szébb? Úgyhogy attól el voltam ragadtatva.

Az ajtónkra ki kellett tűznünk - lehetett kapni különböző minőségben, különböző árban - Nagy-Magyarországot, ilyen vékony, mondjuk, alumínium- vagy rézlemezből. És volt egy kerete, nemzetiszínű keret. Ezt az ajtóra tűzni, és a Nagy-Magyarország alatt az volt, hogy „Nem, nem soha!”. Volt egy díszterme az iskolának, és előtte ott volt a magyar zászló, és ott őrséget kellett állni a tanulóknak egy ideig, de nem egész nap. És nagyon nagy szó volt, amikor megengedték, hogy egy fiú és egy lány álljon. Mert annyira nem volt koedukált akkor egy átlag magyarországi elemi iskola, hogy eleinte vagy két fiú állhatott őrséget, vagy két lány.

Amikor gimnáziumba kerültem, sajnos már az állami gimnáziumokban zsidópadok voltak, az utolsó vagy az utolsó előtti sorba ültették be a zsidó gyerekeket, és anyám azt mondta, hogy szó nem lehet arról, hogy így megszegyenítsenek. És messze az anyagi lehetőségeinken felül, beíratk az Lázár Piroska nevű zsidó leánygimnáziumba [lásd: Lázár Piroska-féle budapesti nyilvános jogú leánynevelő intézet]. Itt aztán minden áldott nap volt hittanóra. Újhébert tanultunk, zsidó történelmet, bibliafordítást.

A hittantanárunk az első órán bejött, és elmondta, hogy mi mindent kell megvennünk, többek közt a Bibliát. Mégpedig nem magyarul, hanem héberül. Merthogy meg fogjuk ugye tanulni a héber betűket. A következő hétfőn megkérdezte a hittantanárunk, hogy kinek nincsen Bibliája. Föltettem a kezemet, még egy-két lány föltette, és nagyon szigorúan azt kérdezte, hogy miért nincsen, miért nem jártál utána. Azt mondtam neki: „Tanár úr, kérem, dehogynem, anyukámmal egész szombaton kerestük.” És erre azt mondta nekem: „Szombaton? Na, ülj le, szégyelld magad!” Ezt soha életemben nem fogom elfelejteni, mert én úgy elképedtem, hogy mi rosszat mondtam. Úgyhogy ennyit a család vallásosságáról.

Miután engem kényszerűségből beíratk ebbe a rendkívül drága és kiváló gimnáziumba, ott aztán ezeket meg kellett tanulnom. De „sikerrel” elfelejtettem, őszintén meg kell mondanom. Még ma is létezik néhány héber betű, amit fölismerek, de nem tudnék egy szöveget elolvasni.

Amikor apámat behívták munkaszolgálatra, ez 1942-ben lehetett, kaptunk tőle egy levelezőlapot, abban megírta, hogy Baracspusztára vitték el, ott gyakorlatoztatják őt, és hogy meg lehet látogatni [Baracspusztá - a két világháború között Tatárszentgyörgy község (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) közigazgatási része volt. - A szerk.]. Ide anyámmal kijártunk minden héten egyszer, és megmondták, hogy mit lehet vinni egy kis papundekli dobozban, például tiszta zoknit, élelmezési

cikkeket, amit ott ellenőriztek, hogy az van-e benne. Vittünk pénzt is, mert a pénzért tudtak venni a kerettől, a honvédségi altisztektől cigarettát vagy kenyeret pluszban. Vonattal mentünk és busszal, mert ez egy olyan hely volt, aminek nem is volt vasútállomása, a vasútállomástól valami helyi busz ment ki oda, ahol tartották a munkaszolgálatosokat. És akkor egy órát a családtagok együtt lehettek.

Baracspusztán tűrhető volt a soruk a dolgok fizikai részét illetően. Hát nem az emberi méltóság részét illetően! Nem verték őket itt agyon, meg nem bántalmazták őket tudomásom szerint. Tudtunk volna arról, hogyha agyba-főbe verik őket, de nem verték, biztos vagyok benne, és nagyon lefogyva ugyan, és nagyon rossz állapotban, de megvoltak ezek a férfiak ott. Valamit ásattak velük, de nem tudom már, mit. Aztán ez a század kikerült Borba [lásd: bori rézbányák].

Egy szép napon fölrohant hozzánk a nagynéném, apám Gréte nővére, azzal, hogy ő biztos hírt kapott arról, hogy az apuékát viszik valahova, vagy Ukrajnába, vagy Borba. Borról mi akkor nem tudtunk, fogalmunk se volt, a szót se ismertük, és hogy azonnal menjünk, soron kívül, mert talán még meg lehet őket látogatni. És úgy, ahogy voltunk, kaptuk magunkat, anyám bedobált a mindig készenlétben álló kartondobozba élelmiszert, és rohantunk. Tényleg igaz volt a hír, apámékat másnap vagy harmadnap vitték el, és tényleg megengedték, hogy még egy búcsúlátogatás legyen. Úgyhogy ennek nagyon örültünk.

Hazajöttünk, és ahogy leszálltunk a villamosról, azt mondja anyám: „Tudod mit, Zsuzsika? Ne menjünk most haza, szaladjunk föl a nagymamáékhoz, először mondjuk el, hogy mi volt, mert várják is a híreket.” Fölmentünk nagyanyámékhoz, és ahogy ott vagyunk, egyszerre csak nézem, hogy nagyanyáméknál a zongora tetején áll egy madárkalitka, és benne egy kis kanári. Mondom, hogy „Jé! Nagymama! Hát ti is vettetek kanárimadarat?”. Mert nekünk volt egy. A kanárimadár kint lakott az ablakpárkányon, csak estére vettük be. Egyszerre csak borzasztó kellemetlen csönd lett, nagyon zavart csönd. Kiderült a következő: amikor jött a nagynéném, hogy azonnal menjünk, mert viszik az apámék munkaszolgálatos századát, és lehet, hogy többé nem látjuk őket, az anyám éppen vasalt, és a vasalót bedugva felejtette, úgy mentünk el. A vasalódeszka fából volt, úgyhogy tüzet fogott, és a lakásunk leégett. A konyha körülbelül megmaradt, meg néhány könyv a könyvszekrényből. Sokáig őriztem is ezeket ilyen félig égett állapotban. A füstön kívül, ami tódult ki, ez az ablakpárkányra kirakott kanárimadár olyan eszeveszett lármát csapott, hogy erre figyeltek föl a szomszédok, és kihívták a tűzoltókat. Ez egy rettenetes csapás volt. Bár egy fantasztikus dolog volt: a fürdőszobában, mint akkor majdnem mindenhol, egy henger alakú kályha volt. Ennek a kályhának fölül volt egy fura koronaszzerű képződménye, és az anyám a spórolt pénzünket meg az ékszereit egy vasdobozszerűségben ott tartotta fönt, és így a pénzünk megmaradt. De ezzel együtt ki kellett a lakást festetni, rendbe hozatni, és akkor a nagynénémék adtak elég sok pénzt nekünk, hogy valami bútort tudjunk venni magunknak. Ez 1942-ben vagy 1943-ban történt [*Biztosan 1943-ban, hiszen 1943. júliusában született meg a megállapodás a magyar kormány és a Todt-szervezet között munkaszolgálatosok Borba vezényletéről (bár már június közepén megérkezett a munkaszolgálatosok első csoportja Borba). - A szerk.*].

Anyám húgának, Lenkének és a férjének egy nagy és jól menő hentesüzlete volt a Lehel téri piacon. Annak egy részében árultak borjúhúst, egy részében lóhúst, mert ugye különböző pénztárcájú embereknek árultak. Először megvonták tőlük a lóhúsengedélyt, azt nem vásárolhattak be a Nagyvásárcsarnokban, nem árusíthattak. Aztán borjúhúst sem árusíthattak, aztán marhahúst

sem árusíthattak. Tehát, magyarul, a megélhetésük egyre szűkült. De ez még mindig jó volt ahhoz képest, ami jött a nyilasok [lásd: nyilas hatalomátvétel] után. Valamennyire még megmaradtak olyan alapvető életfeltételek, amelyek között még lehetett mozogni.

1944. március 19., amikor a németek bejöttek, vasárnapra esett. Mi vasárnap iskolába jártunk, mert ebben a gimnáziumban szombaton volt a tanítási szünet [lásd: szombati munkavégzés tilalma], és vasárnap volt a szombat. Tehát ott voltunk vasárnap. Ez úgy maradt meg az emlékezetemben, hogy egyszerre csak bejött az osztályfőnöknőnk az osztályba, suttogott egy kicsit a tanárunkkal, majd azt mondta: „Kislányok! Megszakítjuk a tanítást, most hazamentek. Öltözzetek föl szépen, menjetek haza a legrövidebb útvonalon, sehol meg ne álljatok bámészkodni! És addig nem jöttök iskolába, amíg a szülőkkel mi nem beszéltünk.” Hát nagyon örültünk. Vasárnap délelőtt volt, gyönyörű, napsütéses idő, és nagyon törtük a fejünket, hogy azért elmehetnénk egy kicsit valahová. De fura módon, volt valami furcsa érzés bennünk, így azután abban maradtunk, hogy akkor mindenki szalad haza. És amire hazamentünk, addigra anyám már halálra váltan fogadott, mert addigra a rádió már bemondta, hogy a németek „bevonultak a megsegítésünkre”.

Ha röviden akarnám jellemezni, akkor azt mondanám, hogy elkezdődött egy mérhetetlen szorongás és félelem. Gyakorlatilag akkor, 1944-ben a mi szűkebb családuknak a férfi tagjai már rég nem voltak otthon, hiszen mind bevonultak munkaszolgálatra még 1941-42-ben, és fogalmunk sem volt, hogy hol vannak, mi van velük. A mi családuknak az egyetlen férfi az édesapámnak a bátyja volt, akinek a fogyatékossága miatt nem kellett munkaszolgálatra mennie. A korábbi lakástüzünk után is volt még valamennyi megtakarított pénze anyámnak, abból éltünk nagyon spórolósan.

Két dologra emlékszem még erősen 1944 tavaszáról. Az egyik elképesztő volt, mert szegény anyámat vágta nagyon a földhöz. Volt neki egy nagyon jó barátnője, a Ledő Mari. Körülbelül egyidős lehetett anyámmal. Ez a hölgy a Budapesti Harisnyagyárban [1924-es alapításától 1949-ben bekövetkezett államosításáig Guttman és Fekete Budapest Harisnya- és Kötöttárugyár (GFB) volt. – A szerk.] dolgozott, ahol is, amikor bejött a sárga csillag, a gyár elkezdte gyártani százezerszámra a sárga csillagokat. Egy szép napon megjelent nálunk anyu barátnője, és – mintha egy csokor virágot hozott volna – hozott egy doboz sárga csillagot anyámnak, s azt mondta: „Mancikám! Nézd meg, hogy milyen szép színük van, és milyen jó formára sikerültek. Hoztam nektek, hogy legalább erre ne kelljen pénzt kiadni.” És az anyám ott állt egyszerűen kővé dermedve. Nem tudott megszólalni, csak elkezdtek folyni a könnyei, és ez a szegény barátnője, aki valószínűsíthetően egy elég buta nő lehetett, mert merő jóindulatból tette, nem gonoszságból, azt mondta, hogy „Jaj Mancikám! Ne haragudj, nem akartalak megbántani, de gondoltam, hogy milyen praktikus, és nem kell kiadnotok rá egy fillért se”. Anyu annyira jóindulatú volt, és olyan volt köztük a barátság, hogy ez nem vetett véget neki. 1945 után, amikor kiderült, hogy a nagy szerelme, Szalai Imre, az a zsidó ügyvéd, aki az apuék társaságához tartozott, elpusztult munkaszolgálatosként Ukrajnában, férjhez ment, és szinte anyám élete végéig tartották a baráti kapcsolatot. Hát ilyen furcsa az élet.

A másik nem feledhető történet. Az iskolát egy rövid ideig megpróbálták folytatni, mert arra emlékszem, hogy már bejött bőven a sárga csillag hordási rendelet [1944. március 31-én jelent meg a rendelet. – A szerk.], és én még egy nagyon kis ideig – valószínűleg csak hetekig – mentem villamossal az iskolába úgy, hogy rajtam volt a sárga csillag. Egyszer, amikor mentem az iskolába a

villamossal, a kabátomon persze sárga csillaggal, felszálltam az elülső peronon. Amikor beljebb mentem a kocsiba, rám szóltak, hogy szálljak le szépen, és szálljak fel újból, de most már a hátsó peronra, mert sárga csillaggal csak ott szabad felszállni. Hát így is kellett tennem. Ez egy tizenhárom éves kamaszlánynak fájdalmas, oktalan megszegényítés volt.

Talán még két-három hétig próbálták azt a látszatot tartani, hogy van iskola, és van normális élet, de aztán nem lehetett. Nyilván a szülők sem akarták ilyen körülmények között a gyerekeket elengedni. Nekünk tulajdonképpen kiosztották a bizonyítványt valamikor 1944 áprilisában.

Azután elkezdődtek a légiriadók [lásd: Budapest bombázása]. Rettentő sokat mentünk a légópincébe. Volt mindenkinek egy kis bőrdöngye, és abban volt összekészítve egy váltás fehérnemű, keksz, valami gyógyszer, zseblámpa, ilyesmi, amivel lebotorkáltunk.

Volt egy beszolgáltatási kötelezettség. Be kellett szolgáltatni biciklit, órát, rádiót, minden ilyesmit [*Zsidók tulajdonában 1944 áprilisától nem lehettek rádiókészülékek. Ezt megelőzte a telefonok kötelező beszolgáltatása. – A szerk.*]. De mi egy elég primitív, néprádiószerű valamit nagy titokban megtartottunk [*Az 1939/40-ben elindult ún. néprádió-akció során fejlesztett ki négy nagy európai elektronikai cég, a Telefunken, a Standard, a Philips és a magyar Orion Villamossági Rt. egy olcsó rádiókészülék-típust, a néprádiót. – A szerk.*]. Esténként elővettük a rekamiéfiókból, ahol tartottuk pléddel letakarva, és rátapasztottuk a fülünket, a BBC-nek az adását időnként valamennyire lehetett fogni [*A BBC 1939-ben indított magyar nyelvű adást. – A szerk.*], hallgattuk a híreket, de azt nagyon nehéz volt összevetni azzal, amit itthon lehetett hallani, meg amit itthon írtak az újságok. Amikor hozták a magyar újságok, hogy valahol az orosz fronton a dicsőséges német hadsereg a rugalmas elszakadás győztes csatáját vívta meg, akkor tudtuk, hogy ripityára lettek verve. Képzelteri az örömmüket! Ez volt a „rugalmas elszakadás”. Így hozták az újságok.

Néhány házzal odébb laktak a nagyanyámék, és nagy szerencsénk volt, mert az ő házukat jelölték ki csillagos háznak 1944 nyarán. És annak, aki nem volt zsidó, följánlották, hogy bárhová mehet, sőt még kaptak segítséget is, és elmehettek olyan lakásba, amit a zsidóknak el kellett hagyniuk. De érdekes módon, abban a házban nagyon sokan maradtak nem zsidók. Anyám meg én odaköltöztünk az egyik szobába, és aki létezett a családból, az odajött, hogy ne idegenekhez menjenek. Így abban a lakásban lakott a nagymamám, mind a három lánya (a férjek nem, mert azok elmentek munkaszolgálatra), azoknak az összes gyereke, plusz a nagybátyám, az Aladár felesége, az anyósa és a kicsi gyerekük, akit a saját szülőapja sosem látott, mert akkor született, amikor ő már rég munkaszolgálatos volt. Meg mi ketten anyuval. Tizenketten laktunk a háromszobás lakásban, mert összesen egy idegen hölgyet tettek még be hozzánk.

Anyám és a húga, a Piroska megmaradtak, bár 1944-ben, a csillagos házban kaptak egy behívót, kellett menni az óbudai téglagyárba, és el is mentek. Vettek kabátot, bakancsot, valami ételmezt. Anyu elég élhetetlen volt. Ő nagyon félt mindenféle akciótól, de a húga nagyon életrevaló teremtés volt. Utóbb elmondták, a téglagyárban olyan zűrzavar volt, olyan eszméletlen mennyiségű nőt meg öreget hívtak be, hogy nem tudták őket bevagonírozni, mert olyan kapkodás volt. Az anyám húga azt mondta: „Te, innét mi lelépünk.” Anyám nem mert, de a húga csak erősködött, és hazaszöktek. Hazajöttek a csillagos házba. Mi aztán rettenetesen izgultunk, hogy melyik szomszéd mikor jelenti fel őket. De nem jelentették fel. Ők így kimaradtak abból a vagonírozásból, ami egyébként ment Auschwitzba. Úgyhogy így az anyuék megmaradtak.

Mi nem tudtunk semmit Auschwitzról, csak hallottunk, nem akartuk elhinni persze. A vidéki zsidókat, azt szemtanúktól tudtuk, hogy bevagonírozták. Úgy jött ez a hír, hogy „Képzeljétek el, mintha állatok lettek volna, úgy rakták be őket a marhavagonokba!”. De nem tudtuk ezt elképzelni, mert azt mondtuk, hogy hogyan, hol, akkor hogy tudtak mosakodni, hol volt a vécé. Ilyeneket kérdeztünk egymástól, meg hogy „Á, ez nem létezik, valami túlzásnak kell ebben lenni. Ez nem lehet igaz. És hova viszik őket? Hát hogyha dolgozni viszik, akkor mire odaérnek, már nem is fognak tudni dolgozni”.

Mi úgy éltünk itt 1944-ben, hogy csak azt tudtuk, nekünk annyit kell tenni, hogy próbáljuk meg túlélni, amíg a németeket a szövetségesek leverik. És ha a németek le lesznek verve, utána minden rendben lesz, akkor megint élhetünk normálisan, minden helyrejön, a fiúk hazajönnek. És azt kell mondanom, hogy akik itt maradtak, azoknak talán ez az általános mentalitás volt a szerencséje, hogy a helyzetünk elképesztően reménytelen voltát és tragédiáját nem is fogtuk fel. Auschwitzra meg az egész szörnyűségre mi akkor jöttünk rá, amikor 1945-ben elkezdtek onnét visszajönni, meg ez a dolog elkezdett kitudódni. Nálunk ezt a témát olyan mértékben próbálta meg a rendszer besöpörni a szőnyeg alá, hogy valójában alig-alig lehetett erről hallani meg beszélni.

Egy nagyon éles fordulat volt [1944] október 15-e az életünkben [lásd: nyilas hatalomátvétel]. Ez a Horthy-proklamációval kezdődött. Jellemző, hogy az utcán ujjongtak az emberek. Volt, aki leszedte a sárga csillagot, és ölelgették egymást. Holott a proklamáció meg a Szálasi-hatalomátvétel között néhány óra telt csak el. De amikor megtörtént a hatalomátvétel, akkor azt mondtuk, hogy ezt nem fogjuk túlélni. Hallottuk, hogy miket mond a Szálasi a rádióban. Nemcsak a szöveget, hanem a hangsúlyt! Megjelentek a plakátok. Ez a teljes nyíltság. Fura módon az egész Horthy-rendszer alatt, annak ellenére, hogy akkor is voltak plakátok, amik előírták a zsidóknak, hol lakhatnak, mit csinálhatnak, azért annak valamelyest civilizáltabb volt a hangneme.

És akkor talán két hét múlva jöttek nagy stráfkocsikkal, és vittek bennünket a gettóba [1944. november vége felé kezdődött meg a zsidók átköltöztetése a gettóba. Lásd: budapesti gettó. – A szerk.]. Már a betelepítésünk se volt akármilyen, mert a Klauzál téren állt meg minden ilyen lovas kocsi, volt német teherautó is, de gondolom, a nyilasok is spóroltak a benzinnel, tehát inkább lovas kocsival hozták be a zsidókat, mintsem teherautón. A Klauzál térnek, nem tudom, hogy mind a négy sarkán-e, de kettőn biztos, mert arra emlékszem, föl volt állítva egy óriási, fából készült láda. Leszállították a zsidókat, és közölték, hogyha valakinek van bármilyen ékszere, órája, bármilyen értéke, dobja be. Ami még valakinél maradt, mondjuk, jegygyűrű vagy ilyen, dobálta is szépen be.

Én nagyon sokat adtam a tisztaságra, és bár anyám mondta, hogy ezt nem volna szabad csinálnom, ebből baj lesz, de én egy pipereszappant bedugtam a tréningnadrágom aljába. És motoztak. Tizennégy-tizenhat év körüli nyilas srácok motoztak, meg is találták nálam ezt a szappant, kivették, valami szörnyűt mondtak, valami zsidó rüfkét, és kaptam egy pofont érte. És elvették a szappant. Húsz-harminc év múlva, amikor nagyon jó körülmények között, jól öltözve, a saját gépkocsimat vezettem, ahányszor ott elmentem, mindig odanéztem arra a sarokra, ahol ez történt.

Az úgynevezett védett házak kivételével az összes pesti zsidót bezsúfolták a gettóba. Az azért elég sok volt erre a kis helyre. Borzalmas körülmények voltak ott, emberileg is. Nem azt mondom, hogy olyan szorosan voltunk, mint a marhavagonokban, de rettenetes sokan voltunk bezsúfolva. És az egyik legszörnyűbb dolog az volt, hogy amikor hozták stráfkocsikkal a zsidókat, volt olyan

stráfkocsi, amiben csak gyerekeket hoztak felnőtt nélkül – az tényleg infernális látvány volt. Arra ma is úgy emlékszem vissza, hogy egész egyszerűen holttá váltunk a sok zsidó gyerek láttán, akivel nem voltak se szülők, se felnőttek [lásd: vöröskeresztes gyerekek a gettóban].

A gettóban be lettünk zsúfolva a Kisdiófa utca 3-ba, az első emeletre. Itt akkor is zsidók éltek, de hogy hova tették onnét az előző lakókat, a mai napig se tudom. Amikor mi oda beérkeztünk, az már egy üres lakás volt a maradék bútorok romjaival meg ruhák maradékával. Valamennyien együtt voltunk, tehát a nagyanyám, anyám, a két húga, az összes gyerek meg én.

Amíg építették a gettó körül a palánkot, ami körbevette, addig a gettóból kimenni nem lehetett a zsidóknak, de a gettóba minden nap néhány órát be lehetett menni. Ahol mi laktunk, a csillagos házban volt egy nagyon helyes keresztény asszony, akinek volt egy tizenöt éves fia, aki, hogy úgy mondjam, nagy vonzalommal viseltetett irántam. És ez a srác a mi elhagyott lakásunkból, annak a spájzából, amit ott a nagymama begyűjtött ennivalót, ami elfért a két kezében, zacskókban, cipelte napokon keresztül nekünk, amíg be lehetett jönni a gettóba. Hozott be lencsét, feles sárgaborsót, hagymát, krumplit, mindent, amit ott mi 1944 nyarán begyűjtöttünk a nagymama levezésével mellett, aki nagyon szigorú volt, mert nagyon beosztással kellett élni. Ez nagyon komoly segítség volt, mert gyakorlatilag azt jelentette, hogy mi ugyan borzalmasan éhezünk, de azért nem haltunk éhen, szemben nagyon sok időssel, aki éhen halt.

Nagyon sokáig nem tudtunk ebben a lakásban lenni, mert amikor elkezdődött Budapest ostroma és a hozzátartozó bombázás, akkor az egyik bombázás során a mellettünk lévő ház, a Kisdiófa utca 5. kapott egy telitalálatot [*A szovjet csapatok 1944. december 26-ára kerítették be a fővárost, Pest ostroma 1945. január 18-án, Budáé február 13-án ért véget. – A szerk.*]. Ennek következtében a Kisdiófa utca 3. egyik lépcsőháza leszakadt. Akkor aztán ott mindenki úgy megrémült, hogy az egész ház leköltözött a pincébe. Egyébként az egész gettó a pincében élt. Mert nem is lehetett másképp. A pincében lent voltunk, vittük magunkkal, amit tudtunk az emeletről; és bár a másik lépcsőház ép maradt, de senki nem mert már felmenni az emeleti lakásokba, az állandósult bombázások, ágyúzás, belövés miatt.

Szegény anyám nagy bánatára volt a gettóban egy helyes kis barátnőm, egy Silzer Zsuzsi nevű lány, vele elmentünk és jelentkezünk a Síp utca 12-ben, a hitközségnél futárnak. Kaptunk egy kis kézikocsiszerűt, és a kézikocsival minden nap elmentünk délben a hitközségre, ahol főztek levest. A levest kiosztották a futároknak, akik elvitték abba a házba, ahol laktak, vagy amit elvállaltak. Ezért fizetség nem járt, de mi egy kicsit több levest kaptunk. A gettón belül is a zsidóknak meg volt szabva, hogy mettől meddig lehetnek kint az utcán, délben volt egy óra, mondjuk, és délután egy óra vagy reggel, már nem tudom pontosan [*A gettók zömét csak a nap bizonyos órájában lehetett elhagyni, a gettók területén azonban általában a nappali időszakban szabadon járhattak a zsidók. – A szerk.*]. Amikor mi járkáltunk ki Silzer Zsuzsival, voltak szörnyű kalandjaink, aminek kapcsán aztán otthon is maradtunk. Mert amikor mentünk a meghatározott időben, a gettó belül tele volt nyilasokkal, és nem lehetett a szemükbe nézni. Ha valaki nagyon nyugodtan szembenézett velük, azt biztos, hogy valamiért megállították, és nagyon jól járt, ha csak egy pofont kapott vagy valami kisebb verést. Úgyhogy ez nem volt egy veszélytelen dolog. Szegény anyám annyit jajgatott, hogy „de mért kell ezt neked csinálni!? Mért teszel engem tönkre!? Zsuzsika, ezt ne csináld! Ne menj!” – habár a nagyanyám pártolta, mert ő meg azt mondta, hogy ez nagyon helyes, mert ezzel segít rajtunk meg magán. De a végén fölthagytunk ezzel.

Nem volt víz, nem volt villany, nem volt gáz. Rettentő kemény tél volt. Egyike volt a legkeményebb teleknek, amikre emlékszem az életemben – nagy szerencsénkre, mert ezért nem volt Pesten járvány. Mert Pesten hetekig heverték ezrével temetetlenül a lovak meg az emberek, és semmi járvány nem volt, mert pokoli hideg volt. Nos, ebben a pokoli hidegben a gettó területén valamilyen csoda folytán volt egy-két nyilvános vízcsap, ami valószínűleg korábban a tűzoltáshoz szolgálhatott, és ide jártunk vizet venni. A gettóbeli háznak a pincéjében találtam rengeteg befőttesüveget. Vittem magammal befőttesüvegeket, és megtöltöttem vízzel, ami aztán már két óra múlva megfagyott. Nekem ez volt a tartalékom. Mert amíg a többiek azzal foglalatostkodtak, hogy hogyan tegyék ihatóvá, engem csak az érdekelt, hogy hogyan tegyem mosakodhatóvá.

Egy szép napon a gettóban egyszerre csak előkerült a Gréti nagynénémnek a férje, Bárdos Ernő, aki zsidó létére több magas kitüntetéssel viselő Horthy-hadseregbeli tiszt volt, azt hiszem, hogy alezredes volt vagy százados. Természetesen, ahogy a németek bejöttek, vagy már talán előbb, a hadseregből távoznia kellett. De sokáig valamiféle védettsége volt, így nem is került munkaszolgálatra [A zsidó származású hivatásos katonákkal kapcsolatos rendelkezéseket lásd: *munkaszolgálat (musz)*]. Kiderült, hogy ő is a gettóban van, méghozzá nálunk jobb körülmények között lakik a Kazinczy utca 11-ben, és elvisz minket. Mert ahol mi voltunk, az tipikus gettóház volt, a nyomorok nyomora, és az éhezés éhezése. Amikor jött a nagybátyám, és azt mondta, hogy „gyertek el, mert nálam van annyi ennivaló, hogy hárman is tudunk belőle enni, és nem a pincében vagyunk, hanem egy földszinti lakásban”, nagyon örültünk. Így egy kicsivel több ennivaló jutott a nagymamának, hogy mi, ketten anyuval már nem ettünk ott. Ha naponta egyszer ehettünk valamit, akkor az nagyon jó dolog volt.

Így hát átmentünk a Kazinczy utca 11-be, a földszinti lakásba, ami a viceházmesternek lehetett a lakása korábban, egy szoba-konyha. A nagybátyámon kívül volt ott még egy férfi meg egy nő, de kit zavart az? Matracon aludtunk. De a házban volt folyóvíz, ihattunk, mosakodhattam rendszeresen, ami elég fontos volt, mert mi nem is tetvesedtünk meg az ostrom alatt. Nagy könnyebbség volt, hogy vízért nem kellett elmenni. Mert azért ahányszor bárki elment utcai vizet venni, nem volt biztos, hogy vissza tud menni a pincébe, ahonnan jött, mert lehet, hogy útközben egy nyilas fejbe verte vagy lelőtte vagy bármi. A Kisdiófa utcában már a gyertyánk is elfogyott. Összegyűjtöttük a leolvadt viaszt, és abba a nagymama sodort valami kis rongydarabból belet, és avval világítottunk a pincében. Itt azonban volt gyertya is, volt feles sárgaborsó, minden nap lehetett kétszer enni belőle. Szóval nagyon nagy dolog volt. Ott is ért bennünket a felszabadulás. A mi családjunk, akiket a gettóba vittek, életben maradt, csak apai nagymamám, az Anna nagymama halt meg a gettóban, valószínűleg a Wesselényi utcai kórházban [lásd: gettókérdés], állítólag 1945 januárjában, de nincsen megbízható adatunk erről, és azt sem tudtuk meg bizonyosan, hogy hogyan került oda. Állítólag még 1944 nyarán megbetegedett, kórházba vitték, és onnét mint zsidót a gettósítás után átvitték a gettó kórházába.

1945. január 18-án bejöttek az orosz katonák a gettóba. Látták, hogy a zsidók legtöbbször a pincében voltak. A szovjet katonák kézzel-lábbal elmagyarították, hogy menjenek föl, mehetnek haza. Mi visszamentünk a Kisdiófa utca 3-ba, megnézni, hogy mi van a nagymamával. Hál' isten, mindenki megvolt. És akkor elindultunk, de mi anyuval nem mertünk hazamenni a Tüzér utcába, hanem azt gondoltuk, hogy maradjunk együtt. Nagymamám lakásába mentünk, a Bulcsú utcába. Ez január 18. volt. Akkor Budán még bőven folytak a harcok, állandó belövés, ágyúzás, géppisztolyozás, tehát golyót kapni bárhol lehetett. Ahogy mentünk hazafelé, egyszerre csak egy

géppisztolysorozat-szerűt hallottunk, nagyon megijedtünk, és beugrottunk a Dob utcában egy üzletbe. Az üzletnek föl volt tépve a redőnye, épp befértünk alá. Az egy olyan üzlethelyiség volt a gettón belül, ahova a meghalt vagy megölt embereket úgy fektették be, mint ahogyan a pincében a tűzifát szokták, hogy levegőzzön, az egyik sorra keresztben a másik sort. Így voltak fölhalmozva ott a hullák, persze csonttá fagyva, mert kint mínusz tíz-húsz fok volt heteken keresztül. Ebbe az üzletbe ugrottunk be. Úgyhogy akkor hiába lőttek, kirohantunk onnan, és kanyarogva mentünk a lövések miatt.

Eljutottunk a Nyugati térig, ami nagyon nyitott volt Buda felé. Volt ott egy nagy étterem, nem jut eszembe most a neve. Nagy fegyverropogás volt meg ágyúzás, és beugrottunk abba a kapualjszerűségbe. Ott találtunk egy csomó orosz kiskatonát hullá részegen. Ugyanis ezek lementek az étterem pincéjébe, és felhozták hordóban a bort meg a sört. Volt köztük két egész fiatal kis tatár, és a legnagyobb jóindulattal elkezdtek minket itatni. Mondták, hogy de finom, magyarázták, hogy igyunk csak. Meg is ittunk vagy egy pohárra való bort, még jól is esett ebben a rettenetes hidegben. Azután békésen továbbengedtek minket, és mi egyenesen visszamentünk a csillagos házba. A ház előtt nagy szabad tér volt, ahol két ágyú volt, amivel lőttek át Budára, amíg tartott az ostrom.

Nem tudtunk a szobákban lakni, mert az ablaküveg mind ki volt törve. A nagymamáméknál a gangról nyílt az előszoba, onnét a konyha, és amellet volt egy, a konyhával azonos nagyságú, eredetileg cselédszoba. Oda matracokat terítettünk le, és ott rendezkedtünk be. Az utcai ablakokat a nagymama perceken belül az otthon talált újságpapírral, lepedővel beszőgelte. A konyhában a gáztűzhely mellett volt egy régi sparhelt, amiben ezzel-azzal lehetett tüzelni. Amikor már elfogyott minden ringy-rongy, amit el lehetett tüzelni, akkor a nagymama gyönyörű cseresznyefa ágát fűrészeltük fel, és az lett elfűtve.

Mit ettünk? Hát nagyon jót ettünk, lóhúst. Január végén egyre katasztrófálisabb méreteket öltött az éhezés. És akkor a nagymama magához vett a valamikori spájzából két szép zománcozott vödröt, és azt mondta: „Most elmegyünk ennivalóért.” És elment velem. Azt mondta nekem útközben: „Idefigyelj! A szádat ki nem nyithatod, hogy mi az, amit mi viszünk haza!” A nagymama megvizsgálta az elhullott lovakat, hogy melyik volt beteg, melyik pusztult el lövéstől, mert az egészséges volt. Lefűrészeltünk a megfagyott lócombokból, és vittük haza. Otthon azt kellett mondani, hogy találtunk két parasztot, aki árulta ezt a húst, és attól vettük. Szerintem anyámék tudhatták, hogy mit vittünk haza, csak úgy tettek, mintha nem tudnák. Február végéig gyakorlatilag ebből éltünk, ezt ettük. Aztán egyre jobban kellett igyekeznünk, mert már mások is a lóhúst fűrészelték meg vitték haza.

Nagymama különben is nagyon stramm volt, mert amikor visszamentünk, láttuk, hogy nagyon sok mindent elvittek tőlünk a lakásból. Hiányzott neki ilyen terítő, olyan dunyha, mindenféle a lakásból. A háznak az ott maradt lakói az ostrom miatt leköltöztek a pincébe. Nagymama lement a pincébe, és azt mondta, hogy most jelentkezzen az, aki tőlünk vitt el ezt, ezt meg ezt! Mert én ezeket kérem vissza. És visszakapta. Az egyik hozott két kispárnát, a másik két dunyhát, a harmadik hat tányért, öt lábost.

Azt kell mondanom, hogy nekünk valószínűleg nagyon nagy szerencsénk volt, hogy olyan sok kisgyerek volt velünk. Mert ugye ott volt anyám húgának, Lenkének a két bűbajos ikerkislánya, a fia, és ott volt még negyedik pici gyereknek a szegény nagybátyámnak a kisfia, a Tomi. Ezek az

orosz katonák imádták a gyerekeket, és a mocskos, zsíros sapkájukban hordták hozzánk a kaját, barna cukrot, a fekete, tepsi alakú orosz kenyeret, és a gyerekekkel szakadatlanul beszélgettek, és ölbe vették őket. Úgyhogy ez nekünk nagy szerencsénk volt. Ezzel együtt anyám az én fejemet bekötötte, és eldugott, amennyire tudott [*Tudniillik, hogy ne erőszakolják meg a szovjet katonák, akik nagyon sok fiatal nőt erőszakoltak meg Magyarországon. – A szerk.*].

Szörnyű rémhírek keringtek, hogy mi van a munkaszolgálatosokkal, hogy mi van Ukrajnában. Sajnos utóbb kiderült, hogy azok a rémhírek, amiket mi hallottunk, elbújhattak az igazság mellett. Apámról meg anyám férfitestvéreiről semmit sem hallottunk. A legelső, akiről hírt hallottunk, az apám volt. Apám Borban volt. Borban a munkaszolgálatosok a rézbányában dolgoztak borzalmas körülmények között, és nagyon örültek, amikor egyszer csak elindítottak haza egy menetet. És mindenki, aki abba nem fért bele, teljesen ki volt borulva, hogy azok már indulnak haza, és ővelük ott mi lesz. Ez az úgynevezett első lépcső volt, amit végighajtottak egészen az osztrák határig [*Randolph L. Braham írja, hogy a németek 1944. szeptember közepén döntöttek Bor és környéke kiürítéséről. Az evakuált zsidók első csoportja (kb. 3600 fő), kb. 100 főnyi magyar őrszemélyzet kíséretében szeptember 17-én indult el Borból. Embertelen körülmények között hajtották őket Belgrád, Újvidék és Zombor érintésével Mohácsra. Onnan Szentkirályszabadjára (Veszprém vm.) vitték őket, s valamennyiüket Németországba, a flossenburgi, sachsenhauseni és oranienburgi koncentrációs táborokba deportálták. (A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). – A szerk.*]. Ez volt az, ahol Abdánál Radnóti is lelőtték. Abból az úgynevezett első lépcsőből borzasztó kevesen maradtak meg. Mígnem a második lépcső szinte teljes épségben hazajött, kivéve, akit útközben lelőttek, vagy megfagyott, vagy éhen halt. [*Braham információi alapján úgy tűnik, hogy a „második lépcsőben” útnak indított bori munkaszolgálatosok sorsa sem volt jobb, mint az előzőé: az evakuált zsidók második csoportja, kb. 2500 ember szeptember 19-én hagyta el gyalogmenetben Bort. Több száz embert legyilkoltak útközben, a többiek október 6-án érkeztek Cservenkára, ahol 7-én és 8-án 700-1000 embert, miután előbb megásattak velük egy hatalmas gödröt, és lerakatták velük minden értéküket, még a karikagyűrűjüket is, lemészároltak, az életben maradtakat pedig továbbhajtották Zombor felé. Innen – további gyilkosságok mellett – Bajára, majd onnan Szentkirályszabadjára vitték őket, ahonnan zömmel Buchenwaldba és Flossenburgba deportálták a még életben maradtakat. (A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). – A szerk.*]. Amikor Borból indították haza ezt a második lépcsőt, menet közben partizánok támadták meg őket, és egy páran ezek közé keveredtek. Apám rögtön be is állt hozzájuk. Temesvárra került, és Temesvárról jött haza 1945. február végén, hol gyalog, hol talált egy vonatot, ami ment húsz kilométert, hol fölkéredzkedett egy teherautóra, és így ért haza. Emlékszem: egyszer csak csöngetnek, a nagymama kinyitotta az ajtót, és apám ott állt egy óriási hátizsákkal, amiben rengeteg ennivalót hozott nekünk.

Ekkor, apámtól megtudtuk ezt az egész bori dolgot, hogy volt ez Borban. Szerintem a mienk egy nagyon szerencsés család volt, mert hárman haltak meg közülünk, a többiek túléltek. Anyám ikertestvére, Aladár Ukrajnában halt meg munkaszolgálatosként az úgynevezett „kukorékolós században”. Volt akkor egy-két hírhedt munkaszázad Ukrajnában. Ugye a keretlegények se voltak egyformán gonoszak, voltak emberibbek meg kevésbé azok. Ez egy olyan század volt, ahol a keret azt csinálta – ugye 1941-42 tele szörnyű hideg tél volt –, hogy ebben a szörnyű hidegben fölmászatta a munkaszolgálatosokat, akiket büntetni akart, a fára, és addig kellett nekik

kukorékolni, amíg le nem estek. Mert ha abbahagyták, lelőtték őket [*Nemcsak kukorékolniuk kellett, hanem kiabálniuk is, azt, hogy „Koszorú zsidó vagyok!”*]. Forrás: „Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Összeállította és szerkesztette: Karsai Elek, Budapest, MIOK, 1962.]. Ebben a században szolgált a nagybátyám. Hogy ott volt, és meghalt, azt onnan tudtuk, hogy valamikor 1945. március tájt jött egy vele együtt szolgáló, aki hazakeveredett, és ezt elmondta. Hogy ez a kukorékolás nemcsak legenda volt, emlékszem, hogy 1945-46 körül voltak ilyen jellegű perek. És ennek a „kukorékolós századnak” a parancsnokát meg néhány őrmestert meg a keretlegényeit elítélték.

Még ketten haltak meg Auschwitzban: az édesapám nővére, a Gréti és a lánya, a Lilike. Állítólag egy rokonuk följelentette őket itt, Pesten, és elvitték őket. Amikor Auschwitzba kerültek, Gréti fiatal, jó erőben lévő lányát Mengele úr jobbra intette volna, és őt balra, de a lánya azt mondta, hogy nem hagyom ott az anyut. És addig kiabált, amíg vele mehetett – egyenesen a gázkamráig.

Előkerült anyám öccse, Laci és anyám húgának a férje, Breitner Sándor. Ők szörnyű munkaszolgálatos században voltak, de már nem emlékszem rá, hogy hol. Az egyiknek volt valami kisebb sebesülése.

Róza néni [*az anyai nagypapa testvére*] megérte a pénzét. Anyám húgának meglehetősen sok, szép ékszere volt. Gyűrűk, karkötők, láncok. 1944-ben, amikor bejöttek a németek, Róza néni Dömsödről – mert ő végig ott volt – bejött Pestre, és fölajánlotta, hogy ami kell, adjátok ide, eldugom. A Lenke nagynéném odaadta neki az ékszereit. És 1945-ben Róza néni jelentkezett nálunk, és azt mondta, hogy „Jaj, drága gyeregem, amit nem vittek el a németek, azt elvitték az oroszok!”. De aztán pechje volt, mert anyám legkisebb testvére, a Laci egy barátjával kiment a Róza nénihez, és azt mondták neki: „Róza néni, vagy előadja az ékszereket, vagy addig verjük magát, amíg nem kerülnek elő az ékszerek!” Erre azt mondta, hogy „rokonokkal ezt csináljátok?”. De az ékszerek előkerültek, és visszaadta.

1945 után az első Joint konyhákat apu létesítette. Temesvárott a háború után nagyon hamar az amerikai Joint létesített egy irodát. Apám odament, és miután kitűnően tudott németül, megértette magát. És hozott magával [*Budapestre*] egy papírt azzal a feladattal, hogy létesítsen itt Joint konyhákat. Létesített is. A valamikori Claridge kávéházban volt az egyik. Ez az Oktogonon volt [*A Claridge, amely egy zenés kávéház volt, a Nagymező utca 11. számú ház földszintjén működött 1938-tól. A ház az 1970-es évek óta a Radnóti Színháznak ad otthont. – A szerk.*]. Úgy emlékszem, ez volt az első Joint konyha, ami itt megnyílt Pesten. 1945-ben tavasszal, nyáron, ősszel itt még nagy éhezések voltak. Akkor az emberek ezrével jártak batyuzni vonattal vidékre, és onnan szereztek élelmiszert [lásd: feketézés, cserekereskedelem].

Mivel az apu ezzel a Joint megbízatással jött haza, neki nagyon jó fizetése volt. Úgyhogy mi anyagilag attól kezdve, hogy apám hazajött, rendben voltunk. Gazdagok nem voltunk, de alapvető problémánk nem volt. És ami nagyon fontos volt, hogy a fizetése jelentős részét természetben kapta. Tehát, amikor még 1945-ben nagy volt az éhezés, 1946-ban pedig jött az iszonyatos infláció [lásd: a forint bevezetése], akkor apám részben természetben kapott fizetésében sok alapvető, sőt luxusnak is számító élelmiszer volt, például liszt, zsír, cukor, rizs, szardínia, fűszerfélék, kakaó, tejpor, Hershey csokoládé.

Aztán még több Joint konyha lett Pesten. Külföldről szállították az élelmiszert ezeknek a konyháknak az ellátására, illetve amit apu itthon be tudott szerezni, azt beszerezte. Apámnak ezekbe a konyhába különböző szakemberek kellettek. Többek között például főszakács. A fő konyhájának a főszakácsa az anyám húga lett, aki máshoz nem, de ehhez kiválóan értett. Soha életében ezt nem tanulta szerintem, csak az élet kitanította őt rá, és volt hozzá érzéke. Remekül megszervezte a konyhát és a hozzátartozó éttermet, kitűnően főztek ezeken a konyhákban. Oda olyanok jártak enni, mint például a művészvilág színe-java. Dayka Margittól, Dobay Livia operaénekesnőn keresztül, Szép Ernő költő-íróig, mert nem volt mit enni [*Dayka Margit (1907-1986)*]- színesnő; *Dobay Livia (1912-2002)* - szoprán énekesnő; *Szép Ernő (1884-1953)* - költő, író. - *A szerk.*] Hogy milyen elv szerint működött ez, hogy oda ki mehetett enni, ki nem, azt nem tudom, de elsősorban az ostromot átélt zsidók kaptak meleg ebédet, meleg vacsorát, és azt hiszem, reggelit is.

Három konyha biztos volt. Volt a fő konyha az Oktogonon, volt még egy valahol a Jókai tér környékén [*a Zichy utcában*], és volt egy Budán. Ezeket a semmiből szervezte meg az apu. A helyiségtől kezdve a konyhai eszközökön át a személyzetig, a szakácsokig, a könyvelőig, a munkásokig, akik a nyersanyagokat szállították. Úgyhogy ez egy nagyon komoly szervezőmunka volt. Az apu nagyon ügyes volt ilyesmiben, és több évig csinálta, amíg ez ment. Azután a Joint konyhát valamikor az 1950-es években bezárták. De a Joint mint szervezet sokáig megmaradt, még osztott különböző alapon segélyeket, meg patronált idős zsidókat [*A Jointot 1953-ban a kormány irodája bezárására és tevékenysége felfüggesztésére kényszerítette. 1980-ig a Joint a svájci zsidó hitközségen keresztül segített a magyarországi zsidóknak, majd 1980-ban térhetett vissza hivatalosan Magyarországra.* - *A szerk.*].

1945 tavaszán kiderült, hogy amikor anyuval 1944-ben átmentünk a csillagos házba, a Tüzér utcai lakásunkba beköltöztettek egy erdélyi családot. Nem is akartunk igazából visszamenni, mert nem volt az egy igazán jó lakás, és megtudtuk, hogy az erdélyi család valójában egy menekült zsidó család volt. Tehát nem akartuk, hogy utcára kerüljenek. Elköltöztünk a Sziget utca (ma: Radnóti Miklós utca) 9-be. Apám-anyám szívesen jött vissza az Újlipótvárosba.

Volt egy Borsodi nevű fényképész, aki anyáméknak régi-régi ismerőse volt. A fényképész zsidó volt, a felesége keresztény. A feleségének volt valami kisebb birtoka vidéken, és oda leköltöztek már az ostrom alatt, tehát itt hagyták ezt a lakásukat, és mi megvettük. Én az első házasságkötésemig, ami 1950-ben volt, ott is laktam.

Nekünk a háború alatt gyakorlatilag majdnem mindenünk elpusztult. Leégett a Tüzér utcai lakás, de amit újonnan vettünk, az ottmaradt. A nagyanyámékhöz már csak úgy költöztünk a csillagos házba, hogy volt anyámnak egy bőröndje meg nekem egy bőröndöm. Szóval alig valamink maradt meg. Tehát gyakorlatilag újból be kellett rendezkednünk. Anyu bútort meg ágyneműt meg étkészletet élelmiszert vett. Egy hatszemélyes étkészlet öt kiló zsír, hat kiló liszt és így tovább. Ez nem volt illegális, mindenki ezt csinálta. Bizonyos drágább dolgokat aranyért lehetett venni, x gramm aranyért vagy Napóleon-aranyért [*Napoléon d'or - I. és III. Napóleon korában vert 20 frankos aranyérme.* - *A szerk.*]. Először élelmiszert kellett szerezni, azért lehetett aranyat venni, és azért lehetett mást venni. Egészen, amíg be nem jött a forint, 1946 augusztusáig ment így. De volt egy kis baj: a forinttal együtt a jegyrendszer is bejött. Mert 1946-tól 1952-ig jegyrendszer volt. Ezt azért tudom véletlenül ilyen pontosan, mert az idősebbik lányom 1952-ben született, és a

jegyrendszer olyan érdekes volt, hogy ő még meg se született, még magzat volt, de járt neki is jegy, és kaptam vaj-, tej-, kolbász-, hús- és egyéb élelmiszerjegyet az ő részére is [Az ellátás nehézségei miatt a már a háború alatt bevezetett jegyrendszert – lásd: Jegyrendszer Magyarországon (1940–1951) – csak 1949-ben szüntették meg, amikor teljesítettnek nyilvánították a hároméves tervet. Az elhibázott gazdaságpolitika miatt azonban 1950 második felében már jelentős áruhiány mutatkozott, ezért részlegesen visszaállították a jegyrendszert: 1951 januárja és áprilisa között bevezették a cukor- és lisztjegyet, a zsír- és szappanjegyet, a kenyérbjegyet, majd a húsjegyet. 1951 decemberében eltörölték a jegyrendszert. – A szerk.].

A háború után folytattam az iskolát. 1945 márciusában indult el újból az iskola a Wesselényi utca és a Körút sarkán álló privát házban. A Lázár Piroska gimnázium [a háború előtt] mint magángimnázium működött. 1945 után nem lehetett nem állami egy gimnázium [lásd: iskolák államosítása Magyarországon]. Így maradtunk 1945 után is a Pesti Izraelita Hitközség Abonyi utcai Leánygimnáziumának a tagozata. Tehát mi például évnnyitóra meg évváróra az Abonyi utcai hitközségi gimnáziumba jártunk. Az Abonyi utcai gimnáziumnak volt egy templomi része, ott tartották meg a nagyobb ünnepeket. Az egyik nyelv a latin mellett a német volt. És amikor 1945-ben összeverődünk, megtagadtuk, hogy a németet folytassuk. Volt egy csodálatos némettanárunk, egy dr. Gordon Eta nevű tanárnő, aki egyébként az ország egyik legjobb francia műfordítója volt. És így a mi nagy szerencsénkre egy pillanat alatt átválthattunk a németről franciára.

Lehettünk körülbelül olyan harminc-harmincötven az osztályban, amikor indultunk 1941-ben. A felszabadulás után, amikor összeállt újból az osztály, és egy negyedév alatt lenyomtuk gyakorlatilag egy évfolyam anyagát, voltunk tizenhatan. A lányok egy része elpusztult, egy része nem jött vissza Magyarországra, volt, aki élt, de nem jött vissza a mi gimnáziumunkba. Az ötvenedik érettségi találkozónkon, 1999-ben elkezdünk arról beszélni, hogy mi soha életünkben nem beszéltünk arról, hogy velünk mi történt 1944-ben. Annyit tudtunk egymásról, hogy ki hol volt. Volt köztünk egy olyan lány, aki megjárta Auschwitzot, tehát ott volt a [tetovált] szám a karján [Auschwitzban azoknak a deportáltaknak a karjára, akiket nem küldtek azonnal a gázkamrába, hanem kiválogatták munkára, számot tetováltak. Nevük helyett egy számuk lett. – A szerk.]. Valahogyan nem kérdeztük meg, hogy te hogy keveredtél haza, hogy élted túl. Soha nem kérdeztük egymást Az érettségi találkozón el is mondtuk egymásnak, hogy azért utólag rájöttünk, hogy ez valami feneketlen trauma lehetett ilyen fiatal lányoknál, hogy úgy éreztük, mint akiknek a torkát összeszorították egy kötéllel, hogy soha erről ne beszélj. Én ezt az egész dolgot hihetetlen szégyennek éreztem, hogy ez velünk megtörtént, azt kell mondanom, hogy szinte mások helyett szégyelltem magamat. Ilyen szégyenérzettel gondolok vissza ma is ezekre a dolgokra.

1949-ben érettségiztem, akkor jelentkeztem a közgazdasági egyetemre, ahova nem vettek föl, mert kispolgári származású voltam hivatalosan, de egyébként nagyon gyenge felvételi dolgozatot írtam. Ez volt 1950-ben, és az volt a felvételi téma, hogy „Kossuth vagy Széchenyi?“, tessék ezt elképzelni! Nagyon érdekes volt, hogy egy közgazdasági egyetemen ez volt a felvételi téma. Nem vettek fel, és akkor egy jó ideig ebben maradtam, és elmentem dolgozni. És hosszú-hosszú idő után elmentem a külker főiskola levelezőjére, és azt végeztem el [1957-ben jött létre a Külkereskedelmi Levelező Iskola. 1962-ben átalakult önálló Felsőfokú Külkereskedelmi Szakiskolává, ahol a nyelvi és levelező képzés keretében külkereskedelmi áruforgalmi szakismereteket oktattak, valamint külkereskedelmi üzletkötőket képeztek. 1964-től már három

szakkal és négy nyelvi tanszékkal működött, 1971-ben főiskolai rangot kapott, ekkor vette fel a *Külkereskedelmi Főiskola* nevet. – A szerk.]. Akkor már felnőtt voltam, de jól tettem [lásd: esti és levelező oktatás].

Anyámék 1950 körül elváltak, és anyám, aki addig háztartásbeli volt, nehezen ment el dolgozni, és csak különböző alkalmi munkái voltak. Én először elmentem tisztviselőnek a Szabolcs utcai kórházba, mert az első férjemnek – akit én akkor már ismertem a húgán, az én gimnáziumi osztálytársnőmön keresztül – a nagybátyja ott volt gazdasági igazgató. Így én oda kerültem mint tisztviselő. Akkor onnét – már nem tudom, hogyan – 1950-ben átkerültem a MOKÉP-hez [A magyar filmipar és filmforgalmazás államosításakor (1948) létrehozták (a) a Magyar Filmgyártó Nemzeti Vállalatot (többször is átszervezték, 1959-ben létrehozták a Hunnia Filmstúdiót és a Budapest Filmstúdiót, majd a kettőt összeolvasztották „Magyar Filmgyártó Vállalat /MAFILM/ néven) és (b) a Mozgóképzemzeti Nemzeti Vállalatot (MOKÉP; a Népművelési Minisztérium alá tartozott): A MOKÉP lett – és volt 1989-ig – az egyetlen központi filmkölcsonzó és -forgalmazó vállalat, de mozija nem volt. – A szerk.], ott műsorbeosztó voltam. A műsorbeosztó osztotta be az országban lévő normál és keskeny (akkor még volt ilyen) moziknak a műsorát, általában egy hónapra előre. Egy-egy megye volt a területünk, így én például eleinte Vas és Zala, majd Somogy megye, végül Pest megye moziinak a műsorát intéztem. Egy moziműsor a játékfilmből, az úgynevezett kísérő filmből, ami egy rövidfilm volt, és híradóból állt. Minden héten megkaptuk az a heti új (külföldi – ami főleg szovjet és szocialista volt –, valamint magyar) filmek megjelenését, hogy hány kópiában forgalmazzák. A filmeket természetesen mind láttuk, hetente kétszer-háromszor filmvetítéssel kezdődött a munkanap.

Utána elmentem dolgozni 1957-ben a Hungarofilm Vállalathoz [A Hungarofilmet 1956-ban hozták létre a magyar filmek külföldi forgalmazására, illetve külföldi filmek importjára. – A szerk.]. A második férjem akkor az igazgatóhelyettese, majd 1962-től az igazgatója volt.

Év végén eljöttem, és átmentem az Artexhez [Az Artex Külkereskedelmi Vállalat volt felelős a külföldre irányuló állami műtárgykivitelért. – A szerk.]. Ott foglalkoztam egy jó pár évig magyar játékelexporttal. Akkoriban csak állami külkereskedelmi vállalatok voltak, talán összesen huszonöt-harminc volt az országban. A Külkereskedelmi Minisztérium határozta meg az egyes vállalatok profilját, és a játékelexportot áttették a Konzumex külkervállalathoz.

Körülbelül harminc évig dolgoztam ott, kezdtem mint üzletkötő, és befejeztem mint kereskedelmi igazgató. A Konzumex kereskedelmi igazgatóságokra volt fölosztva. Hozzám tartozott a ruházat, textília. Ez olyan munka volt, amit első perctől fogva szerettem. Harminc év a Konsumexnél. Ennyi időt az ember nem is tudna szerintem eltölteni egy helyen, csak akkor, ha ott nagyon jól érzi magát. Ez egy jó vállalat volt. Nagyon szomorúan láttam, amikor hazajöttünk Rómából 1990 nyarán, hogy kezdték a privatizációval szétszedni. Egyébként ehhez a vállalathoz tartozott az összes fogyasztási cikk importja, kivéve az autóké, mert az a MOGÜRT-é volt [A MOGÜRT (Magyar Országos Gépkocsi Üzemi Részvénytársaság) 1946-ban alakult meg, 1948-ban államosították, majd egy évvel később szakosított külkereskedelmi vállalattá alakították át, és a neve MOGÜRT Gépjármű Külkereskedelmi Vállalatra változott. A cég fő profilja az autók és autóalkatrészek exportja és importja volt. A vállalatot 1992-ben privatizálták. – A szerk.]. A tőkés ruházati import tartozott hozzánk, de a tőkés ruházati exportot a Hungarotex [Külkereskedelmi Vállalat] folytatta. Mi kereskedtünk a rubel-elszámolású országokkal – ezek a KGST-országok meg Kuba, Kína és

Vietnam voltak. Ezekkel mi végeztük a ruházati meg az egyéb fogyasztási cikkek exportját is. Úgyhogy nálam is rengeteg import is meg export is volt. Izgalmas, érdekes munka volt.

Egy külkereskedelmi vállalatnak a szellemi nívója, azt hiszem, jobb volt, mint akár egy belkereskedelmi, akár egy ipari vállalatnak. Mert nekünk azért nyelveket kellett tudni, kellett valami szélesebb látókör, ismeret ahhoz, hogy tárgyalni tudjon többek között nyugati szakemberekkel is. Természetesen mindenki tudta, hogy miután nagy volt az érintkezési felület külfölddel, külföldi cégekkel, külföldi személyekkel, járnak hozzánk a belügyből. Legtöbbször a személyzetishez vagy az igazgatóhoz mentek, érdeklődtek erről-arról, és meg voltunk róla győződve, hogy vannak köztünk téglák [*besúgók*]. De ez senkit igazából nem érdekelt. Én is mindig azt mondtam, hogy ha rólam valamit jelentenek, hát jelentenek. Semmi olyat nem teszek, amiből nekem bajom lehetne. De volt olyan kollégám, akiről tudom, hogy volt balhéja. Korrupciógyanúba keveredett, aztán mégis hagyták, hogy dolgozzon, szóval ilyen elmaszatolt dolgok voltak [].

Nem voltak rosszak a fizetések, és a fizetésen kívül volt nyelvpótlék. Nekem negyvenöt százalék nyelvpótlékom volt, mert akkor három felsőfokú nyelvvizsgám volt. Ugyanis anyám tanulási mániájából kifolyólag négy nyelvet nagyon jól megtanultam. Én mindig azt mondtam, hogy ha nekem ötször annyi fizetést adnának, teljesen felesleges lenne, mert ötször jobban nem tudnék dolgozni. Mert úgy dolgoztam, mintha a magamé lenne.

Akkoriban az emberek jelentős része úgy gondolta, hogy nem vagyunk elég jól megfizetve, és lehetőség szerint minél kevesebbet adjunk ki magunkból. Ez főleg akkorra volt igaz, amikor már lehetett valami mellékállásból plusz pénzt keresni. Voltak GMK-k [lásd: gazdasági munkaközösség] és hasonló lehetőségek. Nagyon sok ember élt így, hogy tessék-lássék, amit nagyon muszáj volt, azt megcsinálta, de az erejét tartogatta a privát életére [*Az interjúalany feltehetően az 1970-es évekről beszél, mert a kisebbik lánya akkor volt gyerek. GMK-k viszont csak 1981-től évektől léteztek. – A szerk.*]. De azért sokan dolgoztak tényleg lelkiismeretesen a munkahelyükön. A két lányom, pláne a kisebbik, még ma is mondja, hogy én milyen keveset voltam velük. És ezt nagyon sajnálom egyébként, de tényleg úgy volt, hogy ha dolgozni kellett, mert valamit végig kellett vinni, engem egyáltalán nem érdekelt, hogy hány óra van, délután öt-e vagy este hét.

Elég nagy szigorúságot tartottam. Azt mondtam: „Gyerekek! Karácsonykor el lehet fogadni egy üveg kölnit vagy egy üveg bort, de itt megvesztegetés nincs, mert ha valahol van, akkor kész.” „Nem azért, mert tiltja a törvény, hanem azért, mert akkor nem leszünk többé szabad emberek. Akitől valamit elfogadsz, azzal soha többé szabadon nem tudsz tárgyalni. A lekötelezettje vagy, és te vele már többé jó üzletet kötni nem fogsz.”

A munkatársaimnak őszintén megmondtam a véleményemet róluk, a munkájukról. Szívesen dicsértem, ha volt mit, de azt is megmondtam, ha rossz munkát végeztek, vagy éppen nem volt valaki alkalmas. Ez nem volt szokás. Az embereket egy kicsit hazugságban tartották, mert nem szembesítették őket azzal, hogy mire képesek. A végére az a csapat, amelyikkel én dolgoztam, remek emberekből állt. Néhányukkal most is nagyon jóban vagyok.

A Konzumexnél a munkából kifolyólag sokat utaztam. Ez akkoriban elég privilegizált helyzet volt. Azért is szerettem ennyire a munkámat, mert tele voltam sikerélményekkel. Valahogyan szerencsém volt sok időn keresztül, hogy szinte soha nem kötöttem rossz üzleteket. Heteket, hónapokat voltam külföldön. Kínában voltam háromszor, még hozzá hosszú ideig. Egész Európát

bejártam, Távol-Keletre nagyon sokat utaztam, voltam amerikai-, latin-amerikai és afrikai országokban. Hallatlan nyitottságot adott ez a munka. És egy közvetlen információszerzési lehetőség volt, ami megfizethetetlen. Nagyon szerettem utazni, a férjem is rengeteget utazott, de soha föl nem merült bennünk, hogy disszidáljunk. Egy sor barátunk disszidált 1956-ban [lásd: disszidálás], de nekünk ez nem jutott eszünkbe. Én azt gondoltam, hogy ide születtem, ez a hazám, vagy olyan rendszer van, ami nekem tetszik, vagy nem, de akkor is ez az egy nyelv az anyanyelvem, itthon vagyunk, tehát nincs miért disszidálni.

Az első férjem, Varga György [szül. 1924] húgával egy gimnáziumi osztályba jártunk. Ő a háború után lett az osztálytársnőm, nagyon okos, helyes lány volt. Jó barátok lettünk, és ugye jött az iskolába a húgáért a bátyja, belém szeretett, és éppen csak azt volt hajlandó megvárni, amíg leérettségizem, és érettségi után, 1950-ben össze is házasodtunk.

Ő egy vidéki [barcsi] zsidó család tagja volt. Az édesapja egyike volt a legrégebb magyarországi szocdemeknek [lásd: MSZDP], úgyhogy őt nem is mint zsidót vitték el vidékről, hanem sokkal előbb mint szocdemet Mauthausenbe. De csak őt vitték el, a családot békén hagyták, aztán mint vidéki zsidókat vitték el, és az édesanyját Auschwitzban elgázosították, de a férjem húga megmaradt. Tetováltak rá számot, és csontvázként hazajött. Az apja később megnősült másodszor is, és 1946-ban felköltöztek Pestre, Budára pontosabban. Ez egy nagyon rendes, helyes, barátságos légkörű család volt. Kedves, nagyon okos ember volt az apja. A férjem gyerekkorában lehetett valami vallásosság a családban, de mivel az édesapja szocdem volt és nagyon felvilágosult, olyan nagy vallásosságról bizony szó se volt, inkább hagyományápolásról.

A zsidó családokban sok azonosság volt a hagyományokban. Például amikor anyám a hét végére libát vett, annak sajátos „menetrendje” volt. Pénteken volt húsleves és aprólék, gomba- vagy paradicsommártással. Szombaton sült liba és máj volt, sólettel, töltött libanyakkal. Ez a libanyak bőre, paprikás liszttel megtöltve, a sóletben főzve vagy külön megsütve, felszeletelve. Ugyanez a szokás volt az első férjem családjában, Baracson és a második férjem családjában, Pesten.

Az első férjemnek már nagyon fiatalon nagyon magas beosztásai voltak, mert kitűnő gazdasági szakember volt. Először a Földművelési Minisztériumnak a főkönyvelője volt. Aztán nagyon sokáig a Magyar Televízió propaganda-reklámszervezetének volt a vezetője. Nagyon jó gazdasági szakember volt. És aztán az első nem állami rádiót, a Danubius Rádiót ő hozta létre.

Hét évig éltünk együtt. Azért váltunk el, mert valahogy nem illettünk össze. Énmiattam váltunk el, én nem akartam a házasságot föntartani. Ez a Kádár-rendszer kezdete volt, amikor a szocialista erkölcs konzervatívabb, dogmatikusabb volt, mint a legkeresztényibb erkölcs. És ha a két váló fél közül az egyik azt mondta, hogy én fönn akarom tartani a családi kapcsolatot, különösen, ha közös gyerek is volt, akkor nehezen lehetett elválni. Úgyhogy több mint két évig tartott a válóperünk, végül 1959-ben váltunk el. A válás után, ha nem is volt baráti, de korrekt maradt a viszonyunk, hiszen volt egy közös gyerekünk. Sőt amikor a második férjem meghalt, ő nagyon rendesen felkeresett, hogy tud-e segíteni valamiben. Az első férjem 1995-ben halt meg itt, Pesten.

A nagyobbik lányom, Julika, 1951-ben született, a Kossuth Zsuzsa gimnáziumban érettségizett, kitűnő eredménnyel. Ekkor már anyámmal élt, mert amikor elváltam, és újból férjhez mentem, ő anyámat választotta, vele akart élni. Anyám, azt hiszem, őt szerette a legjobban a világon. Együtt is éltek egészen Julika férjhezmeneteléig, 1972-ig. Julika az ELTE jogi szakán doktorált, de nem

jogászodott soha, újságíró lett, mint a férje. Két gyereke van: Péter, a legidősebb unokám, aki most harmincegy éves, neurobiológus kutató, „summa cum laude” doktorált, nemrég nősült meg. A lánya, Mariola pedig egy nagy bank központjában dolgozik. Két okos, kedves, melegszívű gyerek.

A második férjem, Dósai István egy kifejezetten jómódú zsidó családból származott. Az édesapjának péksége és péküzlete volt, meg bérházai valamikor még a két háború között. De tönkrementek még a németektől függetlenül is, mert volt egy rokonuk, akinek a férjem apja kezességet vállalt egy váltóra, amit az nem fizetett ki. A férjem anyanyelvi szinten beszélt németül, mert gyerekkorában fräulein volt velük, és így tanultak meg németül. De anyanyelvi szinten beszélt öt nyelven: németül, angolul, franciául, olaszul, spanyolul. A bátyja még eggyel többet tudott, még portugálul is tudott nagyon jól.

A Szent István gimnáziumban érettségizett 1944-ben. Kitűnőre érettségizett mindenből, pedig akkor nagyon kegyetlen dolog volt egy zsidó fiúnak kitűnőre érettségizni. És behívták rögtön munkaszolgálatra. Borban volt [lásd: bori rézbányák], onnét jött haza. Ő is ebben a bizonyos második lépcsőben volt.

A férjem nagyon baloldali érzelmű és meggyőződésű volt. Jelentkezett húszegynéhány éves korában az egyetem mellett a honvédségbe. Nagyon fiatalon a szolnoki repülőtisztai főiskolán volt főhadnagyi rangban politikai tiszt. Itt tanította a jövő repülőtisztakat. Egy ízben lement a Farkas Mihály, aki akkor honvédelmi miniszter volt, egy szokásos reptérvizitre. A férjem éppen az 1933-as németországi választásokat magyarázta a hallgatónak, és ott maradt a táblán egy grafikon, ami azt mutatta, hogy a korábbi német munkáspárti szavazók közül milyen sokan szavaztak a náci pártra [Az 1933-as választást a Hitler vezette Nemzeti Szocialista Német Munkáspárt nyerte meg, és Hitler lett Németország kancellárja. – A szerk.] Farkas Mihály nagy megdöbbenéssel nézte, bement a tanterembe is, hogy mi ez. Kérdezte, hogy ki az, aki az iskolán ezt tanítja. Mondták, hogy a Dósai. „Hát ennek jó lenne utánanézni” – mondta Farkas.

Ebből egy koncepciós per lett. Egy katonatiszt barátja, akivel egy albérletben lakott, volt az elsőrendű vádlott, ő a másodrendű. A vád a népi demokrácia aláásása hamis adatokkal, szervezkedés meg kémkedés lett. El is ítélték őt, ha jól emlékszem, tizenöt évre, amiből le is ült öt évet. 1954-ben szabadult ki, amikor elkezdődtek a rehabilitálások. [Sztálin 1953-as halála után Hruscsov, az utódja, meghirdette az olvadás politikáját. A hruscsovi desztalinizációs korszakot Ilja Ehrenburg 1954-ben megjelent Olvadás c. kisregénye nyomán nevezték „olvadás”-nak. Az MDP vezetőit Moszkvába rendelték, és Rákosi helyett Nagy Imrét nevezték ki miniszterelnöknek. A Nagy Imre névvel fémjelzett politikai enyhülés idején megkezdődött – többek között – a politikai okokból törvénytelenül bebörtönzöttek rehabilitálása, a kitelepítések megszüntetése és hatálytalanítása. 1955 tavaszára azonban felülkerekedtek a keményvonalas kommunisták, Nagy Imrét 1955 áprilisában megfosztották tisztségétől, és kizárták a pártból. – A szerk.] De a koncepciós pere valódi okait csak a kiszabadulása után, évekkel később ismerte meg, akkor fogalma sem volt róla.

Farkas Mihály látogatása után néhány napi szabadságra feljött Pestre, és amikor visszaérkezett Szolnokra, két beosztottja várta a vasútállomáson. Meg is köszönte, hogy kimentek eléje autóval. Az autóban az egyik tiszt előre, a másik hátra ült. Aki mellette ült, azt mondta neki: „Pista, vedd le a pisztolytáskádat, és add át a pisztolyodat, mert le vagy tartóztatva.” Azt hitte, hogy ez csak valami baráti ugratás – de hamar kiderült, hogy nem. Elkezdődött egy hónapokig tartó kihallgatássorozat, először a Fő utcai katonai börtönben, majd más börtönökben, tárgyalás és

ítélet.

Nagyon nehezen és keveset beszélt a férjem arról, ami ott történt velük a tárgyalások előtt, a kihallgatások során, majd a börtönben, de körülbelül olyasmik, mint amilyeneket olyan nagyon szívesen mutogatnak most a Terror Házában. Ami a férjemet abszolút nem ingatta meg a baloldali meggyőződésében. Az is maradt élete végéig. Ő ott jött rá arra, hogy kiknek a kezébe került akkor személy szerint a hatalom. Ez aztán nagyon rányomta a bélyegét az egész életére. Ez egy borzasztó dolog volt. De ettől a férjem csak még okosabb lett. Lehet, hogy elfogult vagyok persze, bár sok másnak is ez volt a véleménye róla, de intelligens, okos, rendkívül művelt, jószívú, kedves, elragadó, egy igazi charmeur volt, aki mindenkit elbűvölt. Mert mindenkit szeretett, őszinte, nyitott szívvel közeledett mindenkihez.

Soha többé a honvédség tájékára se akart menni, de fölajánlottak neki mindenféle állást. Volt akkor a különböző filmes vállalatoknak (MOKÉP, megyei moziüzemi vállalatok) egy felettes hatósága, a Népművelési Minisztérium Országos Moziüzemi Igazgatósága (OMI). Ez lett később a Filmfőigazgatóság [*Filmfőigazgatóság – centralizált intézmény volt a filmszakmai döntések meghozatalára (1957-től működött): minden Magyarországon készült, valamint Magyarországon bemutatott filmet kötelező volt forgalmazás előtt a Filmfőigazgatóságnál bemutatni, regisztráltatni, besoroltatni. Vétőjoga volt (a film forgatókönyvét illetően is, a kész film forgalmazását illetően is övé volt a végső szó), amely fennállásáig megmaradt, s ha valamelyik film túlságosan avantgárdnak, szókimondónak stb. bizonyult, azt archiválta, de nem engedélyezte a bemutatását. Hatósági jogköre volt az állami dotáció felhasználását, a filmengedélyek okiratának kiadását, a filmek korhatárának megállapítását stb. illetően. A Filmfőigazgatóság döntötte el (a Hungarofilmmel együtt), hogy kijut-e egy-egy film valamelyik nemzetközi fesztiválra. (Bizonyos tevékenységeit az 1991-ben megalakult Magyar Mozgóképi Alapítvány vette át.) – A szerk.]. Ez akkor a Báthory utca 10-ben működött. Itt ajánlottak fel neki osztályvezetői állást, amit el is fogadott, mert mindig nagyon érdekelte a kultúra, irodalom, film. Az OMI több dolgozója – többek között ő is – átjárt hetente kétszer-háromszor a MOKÉP házivetítőjébe, filmvetítésekre. A MOKÉP és a Fővárosi Moziüzemi Vállalat akkor – a város háborús megrongálódása miatt – a jelenlegi Royal Szállodában működött [A mozikat az államosításig a politikai pártok kezelésébe adták (pl. 1945 novemberében az egykori Lloyd /később Duna, ma Odeon/ mozi Budapest Székesfőváros Polgármesterétől a Szociáldemokrata Párt moziérdekeltségéeként kapott ideiglenes nyitási engedélyt). 1948-ban sor került a mozik államosítására és központi irányítására is: lett 19 önálló megyei, ill. egy fővárosi moziüzemeltető vállalat (az utóbbi neve Fővárosi Mozgóképszínház Vállalat, majd 1954-től Fővárosi Moziüzemi Vállalat (FŐMO), amely gazdasági, technikai, irányítási, és felügyeleti szempontból a Fővárosi Tanács alá tartozott). Nem tudjuk, hogy az Országos Moziüzemi Igazgatóságot mikor hívták életre, és mi volt a funkciója, valószínűleg a megyei és a fővárosi moziüzemi vállalatok felettes hatósága volt. – A szerk.].*

Én ugyanebben az épületben dolgoztam, a MOKÉP-nél, és egy jó barátnőm, egy nagyon szép asszony is ott dolgozott. Ez az a lódenkabátos, svájcisapkás idő volt. De nekem nem a szokásos zöld lódenkabátom volt, hanem egy világosbarna, és nem barna svájcisapkát hordtam, hanem pirosat.

Minden héten kétszer vetítéssel kezdődött a munka, a házi vetítőben. A férjem, ahogy utóbb elmondta nekem, amikor kijött öt év börtön után, meglehetősen megviselt állapotban volt, és csak

azt látta, hogy két nagyon csinos nő van ott, az egyik piros svájcisapkát hord, a másik barnát. Megkérdezte a kollégáit, hogy láttam, gyerekek, a vetítőben két nagyon csinos nőt az egyiken piros, a másikon barna svájci sapka, azok kik? Mondták erre neki, hogy nézd, a barna svájcisapkás egy vidéki asszony, nemrég vált el. De a másiktól óvakodj, annak a férje nagyon féltékeny. Ez utóbbi voltam én. Az élet tényleg mókás, István így a barátnőmnek kezdett el udvarolni, és talán egy fél év után el is vette őt feleségül. Együtt is éltek egy évig, de azután elváltak 1957-ben. Mi pedig 1960 februárjában házasodtunk össze.

A Rákosi-rendszer alatti élet és életmód, szokások nagyon különböztek a Kádár-rendszer alatti, különösen annak már az 1960-as évektől kezdődő szakaszától. Az szinte két különböző világ volt. A Rákosi-rendszerben nem volt kérdés, hogy mi kötelező, és mi nem. Mindenki tudta, hogy mi kötelező. Kötelező volt mindenben részt venni. Én például a felvételi irodán voltam tisztviselő a Szabolcs utcai kórházban, és ott kötelező Szabad Nép-félóra volt. Úgy hívták a párt lapját, hogy „Szabad Nép” [*Politikai napilap volt, 1942. február – 1956. október között (1942. május és 1944. szeptember között nem jelenhetett meg), 1945 márciusától az MKP, majd 1948 júniusától az MDP központi lapja. Utódja 1956 novemberétől a „Népszabadság”. – A szerk.]. A munkaidő 7-kor kezdődött, és egy héten egyszer, de inkább kétszer be kellett menni reggel 6-ra, mert akkor az előző napi „Szabad Nép”-et elemeztük. Csoportok voltak, meg volt határozva, hogy ki hova jár, annak volt egy vezetője, és elemeztük, hogy mit írt a „Szabad Nép” az imperialistákról, a gyárról, a földekről. Abban a csoportban, ahova én jártam, mint tizennyolc-tizenkilenc éves lány, volt a kórházból néhány ápolónő, néhány orvos, és ezeket a Szabad Nép-félórákat a kórház fűtője tartotta. Kötelező volt május elsején felvonulni, kötelező volt a november hetedikéi ünnepség [*Május 1. mint a szervezett nemzetközi munkásság és a munka ünnepe 1946-tól lett munkaszüneti nap. November 7. a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulója, melyet minden évben megünnepeltek a szocialista országokban, szintén munkaszüneti nap volt 1990-ig. – A szerk.] Olyan fura, hogy tulajdonképpen ez a tényleg nagyon-nagyon rossz és nehezen átélhető Rákosi-kor néhány év volt csak, és mégis annyira rányomta a bélyegét az ember életére.**

Egészen másképp nézett már ki a Kádár-rendszer. Annak a rendszernek, ami miatt olyan sok ember örömmel élt benne, többek között a fő meglátása az volt, hogy az embereket maximálisan békén kell hagyni. Így lehetett az, hogy amit nem tudtak az emberek közösségben kiélni, azt a saját családi, baráti társaságukban, magánéletükben megtehették. Így volt, hogy legyen egy kis telek, ha lehet, vegyünk autót, ha lehet, utazzunk el, nyaraljunk, menjünk ide-oda. Megvoltak a rituális ünnepek, az április 4., május 1. meg november 7., de ezeknek messze nem volt már olyan jelentőségük, mint a Rákosi-rendszerben. Nem voltak olyannyira kötelezőek, hogy bárkinek bármi baja lett volna, ha nem volt ott egy november hetedikéi ünnepségen. Adtak pénzjutalmat, kitüntetések, az ember meghallgatott néhány többé-kevésbé rosszul, néha jól sikerült beszédet. A május elsejék a végén annyira nem voltak kötelezőek, hogy amikor az 1970-es években rengeteg embernek lett a Duna-kanyarban vagy a Balatonon hétvégi háza, az ünnep körüli két-három üres napon mindenki szanaszét futott, és soha senkinek nem szóltak, hogy miért nem jött felvonulni. Mi is vettünk 1972-ben a Balaton mellett egy nagyon szép kis telket. Tényleg csak a part, a nádas volt előttünk, és nagyon szerettünk lejárni. Szóval az emberek kezdtek jobban keresni, biztonságosabban, békésebben élni. És habár a légkör nagyon depolitizált volt, de a férjem és a baráti társaságunk sokat vitatkozott politikáról.

Az életem jelentős részében a politikának nem tulajdonítottam sok jelentőséget, nagyon el voltam foglalva a saját életemmel. A gyerekkoromban sokat hallottam az aktuális politikai eseményekről, mert a családnak arra volt kényszerítve, hogy odafigyeljen arra, hogy mi történik. Végül is az életünk múltott azon, hogy mi történik. De én örültem, hogy ez lezárult, és most már normális békebeli élet van, és dehogy érdekelt engem, hogy mi történik. Amikor kineveztek először osztályvezetőnek, emlékszem, hogy szóltak nekem a főnökeim, akikkel jó viszonyban voltam, hogy nem gondolnám-e, hogy be kellene lépni a pártba. Mondtam, hogy eddig erre nem gondoltam. „Most miért kellene rá gondolnom?” „Mert mégis most már osztályvezető, és tulajdonképpen a képességeitől maga akár miniszter is lehetne.” Erre azt feleltem: „Mondok én valamit, ha a képességeimtől akár miniszter is lehetnék, majd leszek. Ezért én ugyan be nem lépek sehová.” Ebben maradtunk. És párton kívüliként lettem kereskedelmi igazgató. Érdekes módon akkoriban kezdett el érdekelni a politika, azt gondoltam, hogy talán mégiscsak belépek én a pártba, mert ezen a párton valamit változtatni kellene. 1978-ban beléptem, és benn is maradtam a pártban egészen 1989-ig, amikor feloszlott.

A kisebbik lányom, Tamara 1962-ben született. A nevét egy Lermontov költeményből, a „Démon”-ból kapta, a főhős költő szerelme egy grúz hercegnő, Tamara után. Azt hiszem, illik rá a neve, szereti is. A Radnótiba járt, ennek fantasztikus jó neve volt mindig. Odajárt első általánostól kezdve, ott is érettségizett le, igen jó eredménnyel. Az apja is meg én is humán beállítottságúak voltunk, de Tamara úgy gondolta, hogy neki valami mást kell tenni, úgy döntött, hogy biológus lesz. A debreceni egyetemre vették fel, elvégzett a földrajz-biológia szakon egy félévet, majd a budapesti ELTE-n folytatta. De rájött, hogy a biológia nem neki való, jelentkezett a Külkereskedelmi Főiskola külker-marketing szakára (ma ez a külgazdaság szak), és olyan kitűnő felvételit produkált, hogy egyből felvették. Nagyon jó eredménnyel végezte el a főiskolát, méghozzá úgy, hogy közben férjhez ment, megszületett Dávid fia, és egy kisgyerek mellett végezte el a főiskola nappali szakát. Ráadásul még mi sem tudtunk a férjessel neki segíteni, mert hiszen közben, 1984-ben kimentünk a férjessel Rómába, hosszú évekre. Tamara nem lett külkeres, hanem a reklámszakmát választotta, ma is egy reklámcégnak az egyik tulajdonosa, ezt szereti, és jól csinálja. Dávid unokám idén huszonnégy éves, szociológiát hallgat az ELTE-n, igazi mai fiatal, értelmes, olvasott, szabadelvű, sokat politizál.

Mind a két lányom nagyon korán ment férjhez. Nekem ugyan azt mondták, hogy ők soha olyan korán nem mennek férjhez, és fognak szülni, mint én, hogy még húsz éves se voltam. Mind a kettő ezt tette.

Nagyon sokáig a gyerekeim semmit sem kérdeztek a múltunkról, mert mi soha nem beszéltünk a megrázkódtatásról, ami mindegyikünket ért. De nem azért, mert akár a férjem, akár én bármiféle tagadnivalót találtunk volna ebben, úgy gondoltuk, hogy erről nincs mit beszélni. Úgy gondoltuk, hogy annak a világnak egyszer s mindenkorra vége, amikor ez bármihez az életben szempont lehet. Nem tagadtuk soha, hogy zsidók vagyunk, hanem ez egyszerűen nem volt otthon téma. Tipikusan az a fajta család voltunk, amelyről az ember hall meg olvas, hogy a gyerekek felnőnek, mire megtudják a szülők, a család múltját. Nem volt olyan, hogy gyertek, üljetek le, mert most elmondunk egy nagy titkot. Úgy lassan, apránként derült ki. A nagyobbik lányom éveken keresztül élt az édesanyámmal, úgy kilenc-tíz éves korától 1972-ig, a férjhezmeneteléig. És az én édesanyám, aki ha nagyon szigorúan vesszük, csak félig volt zsidó, mégis zsidóbb volt, mint én. Ő nagyanyaként több mindent adott át a zsidóságból, mint én a gyerekeimnek. Szóval Julika lányom

korábban ismerte a zsidóságát, elfogadta, nem voltak ezzel gondjai, amennyire én tudom, sem a gimnáziumban, sem az egyetemen. A kisebbiknél ez később történt meg. Mert mi a férjemmel nem tartottuk ezt az egész dolgot megbeszélendő témának. Ma úgy érzem, hogy ez egy nagy butaság volt, mert az életünknek erről a részéről a gyerekeinknek jogosan tudniuk kellett volna a kezdet kezdetétől, arról, hogy a családdal mi történt a háború alatt, és így lassan összeállhat bennük a kép.

Ez a blokkolás nem is olyan nagyon régen ért véget, talán most, tizenöt éve. Azóta, amióta itt előlről kezdődött sok minden, amitől az, aki annyi idős, mint én, egész egyszerűen meghökken. Hogy újból folyik a Horthy-korszak rehabilitálása, hogy ismét szinte szalonképes antiszemitának lenni, sőt nyíltan lehet dicsőíteni még a nyilasokat is. Hogyhogya nem látják, hogy ennek mi lesz a vége?! Ennek kapcsán egypár dolgot elmondtam a lányaimnak. Ez tényleg érdekli őket, mert a legélesebb kérdéseket mindig úgy teszik föl nekem, hogy ők nem tudják megérteni, hogy például miért nem mentünk el innét, már amikor a zsidótörvényeket [lásd: zsidótörvények Magyarországon] létrehozták. Erre nem tudok válaszolni. Csak azt tudom mondani, hogy volt, aki elment, és volt, aki úgy érezte, hogy ezt nem lehet. Itt születünk, ez a hazánk. Miért mennék el? Vagy hogy „Mi az, hogy bevittek titeket a gettóba, mi az, hogy ott tartottak, hogyhogya bevagoníroztak?! Hát ez nem létezik! Többen voltatok, mint a csendőrök!”. És nagyon-nagyon kínkeservesen tudom csak elmondani, és nem is tudom, hogy fölfogják-e, mert mindig ez a szöveg, hogy így túrtétek, hogy a vágóhídra vigyenek titeket. Igen. Így túrtük. Erre kérdeznek rá legtöbbit. Ez egyszerűen nem fér a fejükbe.

Ennek van egy nagyon érdekes folytatása, ami engem is borzasztóan meglepett. Az édesanyám ikertestvérének, az Aladárnak, aki Ukrajnában, munkaszolgálatosként halt meg, volt egy fia, a Tomi. Ő körülbelül 1942-ben született, velünk volt a csillagos házban. Az édesanyja meghalt 1944-ben tüdőgyulladásban, és ő egy darabig nálunk volt, aztán az anyai nagyanyja magához vette. Amikor az meghalt, árvaházba került. Ő volt a családból az egyetlen, aki elment Izraelbe, ma is ott él. Julika lányom megtudta az izraeli címét, telefonszámát, és elkezdett vele levelezni. Én körülbelül nyolc évvel ezelőtt egy barátnőmmel elmentem egy turistaútra Izraelbe, elhatároztam, hogy telefonálok neki, megkeresem őt, akit én utoljára 1945 tájt láttam, mint hároméves gyereket. Találkoztunk is. Kiderült, hogy nagyon sok mindenre emlékszik a gyerekkorából. Egy már kint született felesége volt, aki sajnos azóta meghalt, és két gyönyörű, már felnőtt gyereke. A fia katonatiszt, méghozzá repülő, és az amerikai hadseregben képezték ki. Ott élt együtt a szülőkkel. Valamennyit értettek magyarul. Akkor ez a fiatal srác azt mondta nekem: „Akármit beszélt apám, meg te is akármit mondasz nekem, soha nem fogom megérteni, hogy történhetett ez veletek.” Mondom: „Nézd, nem is fogjuk tudni ezt megmagyarázni neked, mert ahhoz ott kellett élni és akkor.” „Nem. Én tudom, hogy ti mire hivatkoztok, de nézz ide, mutatok neked valamit.” És megmutatja nekem az övét, amin lóg egy tűr. Mondom: „Ezt minek mutatod?” Azt mondja: „Nézd! Hogyha bárki hozzám ér, és a halálat akarja, és valamire akar kényszeríteni, akkor én lehet, hogy meghalok, de előbb ő hal meg.” És én ott leszédültem ezen a gondolatmeneten, ami egy szabadságban született és ott felnőtt embernek a gondolkodásmódja, hogy meghalok, de nem hagyom magamat.

Amikor a lányaim kisgyerekek voltak, húsvétkor festettünk tojást, a nyuszika tojt csoki nyuszt, jártak locsolni hozzánk fiúk a gyerekekhez. Karácsonyfánk csaknem mindig volt, és volt karácsonyi ajándékozás is. De persze ezeket nem tekintettük vallási ünnepeknek, inkább a gyerekek örömeire

szolgált. A rendszerváltás óta azonban ezeket megszüntettük, részben mert nemcsak a gyerekek, de az unokák is mind felnőttek, részben mert talán ez egyfajta ellenállás is az elterjedt zsidózás hatására.

Ma, amikor a vallásosságnak meg a hagyományoknak szerintem minden valláshoz tartozónál van egyfajta reneszánsza, az én kisebbik lányom, Tamara sok mindent megtanult a zsidó szokásokból, vallási ünnepekből. Amikor a fia, Dávid hat éves lett, a Lauder Javne iskolába íratta be [*Lauder Javne Zsidó Közösségi Óvoda, Általános, Közép- és Szakiskola, amelyet alapítvány működtet. Történetéről, különleges pedagógiai módszereiről lásd az iskola honlapját: www.lauder.hu – A szerk.*], ahogyan mondta, egyrészt mert az egy kitűnő iskola, másrészt, hogy hadd legyen a fiának identitása.

A Konzumextől mentem nyugdíjba, de közben még kimentem Rómába a férjemmel, hét évig éltünk ott. A férjem volt a Római Magyar Akadémia igazgatója. Az tényleg gyönyörű hét év volt. A férjemmel rengeteget kirándultunk. Olaszországot úgy végigjártuk, hogy a fejtől a talpáig alig van hely, ahol én ne jártam volna. Mire hazajöttünk, éppen bekövetkezett a rendszerváltás.

Amikor hazajöttünk Rómából, egy kft.-ét alapítottunk a férjemmel. Néhány olasz barátunk ugyanis azt mondta, nagyon jó lenne, ha valaki képviselné őket Magyarországon, ott most olyan fölfordulás van gazdaságilag, azt se tudják, hova menjenek, hová forduljanak. Ez a kis kft. megalakult, de mire a Cégbíróságról kijöttek a papírok, addigra a férjem meghalt, úgyhogy egyedül maradtam, de ment a dolog. Volt jó néhány cég, olasz, angol, spanyol textilesek, amelyeket Magyarországon képviseltem. Ez nagyon sok munkát adott. Én voltam a gépíróntól kezdve az igazgatóig minden, és rengeteget utaztam, tárgyaltam, jöttem-mentem. Elég jól is mentek az üzleti ügyek. Ennek tulajdonképpen az vetett véget, hogy nem tudnék már naponta tíz-tizenkét órát dolgozni, mint amennyit dolgoztam nyolc-tíz éven keresztül. Ez két dolog miatt is jó volt. Az egyik, hogy anyagilag kellett. Másrészt a férjem elég váratlanul, egy hét alatt meghalt, és azt, hogy én így talpon tudtam maradni, ennek köszönhetem. Én ebbe a munkába menekültem. Ezekben az években hagyjuk, hogy mit csináltam a szabadidőmben. Semmit. Boldog voltam, ha alhattam és pihenhettem. És most két éve nincs, de korábban volt kutyám. Nagyon szeretem az állatokat, és a kutyákat különösen, és azért az elég sok időt elvett, bár nagyon jó volt, mert muszáj volt velük sétálni. Volt kis kutyám meg nagy testű is, főleg megmentett kutyák.

Volt jó néhány baráti házaspár, akikkel nagyon szívesen jöttünk össze. De nagyon kevés maradt, akikkel még most is szívesen találkozom. Valójában azért járok kevesebbel össze, mert nagyon visszavonultam, amióta a férjem meghalt. Úgy gondoltam, hogyha összejövnék is, hárman vagy öten vagy heten vagyunk. és nem akartam soha senkinek se a terhére lenni. De azért a régi barátságok megmaradtak. Az egyik baráti házaspárt, akiket nagyon szeretek és nem zsidók, körülbelül negyvenkét éve ismerem. Egy házban laktunk valaha, és onnét datálódik az ismeretségünk, egymás mellett van a nyaralónk is. Velük soha nem politizálok, hanem ezer más dologról nagyon jól elbeszélgetünk, Balatonról, gyerekekről, erről, arról. Sajnos az egyik legjobb barátnőm két éve meghalt, de a férje él, vele néha találkozom.

Imádok olvasni. Két-három regényt olvasok egyszerre. Nagyon szeretek kiállításokra járni, nagyon-nagyon szeretem a zenét, de bevallom, hogy rég voltam az operában. Valahogy ahhoz úgy neki kell készülődni, föl kell öltözködni, meg kell venni a jegyet. Nagyritkán megyek színházba, bár valaha az egyik fő örömöm volt. Nagyon szeretek moziba járni. Ki szoktam venni videót vagy DVD-

ét, és itthon megnézni.

Nagyon sokat vagyok együtt a gyerekeimmel. Nincs hét, hogy akár a nagylányommal vagy a kisebbikkel ne lennénk együtt. El szoktunk menni egy-egy jelesebb alkalommal vagy csak úgy étterembe ebédelni, és nagyokat dumálunk.

Mire idősebb lettem, addigra kezdett el érdekelni a közélet meg a politika. Ez ma az életemnek egy jelentős részét tölti ki. Talán többet is foglalkozom vele, mint kellene. 1989-ben Rómában voltunk, úgyhogy a rendszerváltást egy kicsit kívülállóként éltem meg. Úgy éreztük a férjemmel, hogy nagyon sok értelmiségi, aki ennek az egésznek a motorja volt, és akiknek nagy részét az ember tényleg nagyon tisztelte, felhőtlenül gyönyörűnek látja azt, hogy most egy rendszer összeomlott, és egy másik virágozni fog pillanatokon belül. Én is azt gondoltam, de a férjem is, hogy érdekes, itt senki nem mondja el, hogy ennek nagyon nagy ára lesz.

Megvallom őszintén, hogy úgy gondolom, nagyon rossz rendszer a kapitalizmus, de nem találtak jobbat ki eddig. Nem tudom, hogy a kapitalizmus hova fog vezetni, mikor fog megbukni, mert én úgy érzem, hogy emberileg megbukott az egyre élesedő, borzalmas különbség miatt, ami egy országon belül van emberek között, a lehetőségeik, az esélyeik között, vagy ami egyes országok között van. Magyarországon nem feltétlenül kellett volna ilyen élesen ebbe az irányba eltolódnia mindennek. Kialakulhatott volna Magyarországon egy olyan jellegű konzervatív jobboldal, mint amilyen Németországban vagy Franciaországban van. Most számomra egy pártnak, egy újságnak vagy egy mozgalomnak a megítélésénél a legfontosabb szempont az, hogy ez most fasiszta-e vagy sem, antiszemita-e vagy sem. Ha úgy gondolom, hogy X. Y. egy antiszemita, akkor én azzal már nem beszélek. Nekem ezen nincs mit megvitatni, ezeket érvekkel meggyőzni úgysem lehet.

Úgy gondolom, hogy amin az ember keresztülment, az elég sok volt ahhoz, hogy ne kelljen ezt megint előlről kezdeni. Így egész más lett a kapcsolat az elmúlt tizenöt év alatt a saját származásomhoz. A népszámláláskor kitöltöttem a vallással kapcsolatos rovatot, és azt mondtam, hogy zsidó vagyok [Az *interjúalany a 2001. évi népszámlálásra gondol, ahol opcionálisan meg lehetett jelölni a vallást.* – A szerk.]. Bár megmondtam szegény összeírónak, hogy a legszívesebben azt mondanám, hogy ehhez semmi köze. De mivel tudom, hogy ezzel trükközni akarnak, ezért azt mondom, hogy zsidó vagyok. A végén kiderült, hogy ennek alapján óhajtják a különböző egyházakat támogatni.

Apám és anyám családja – apámat kivéve – mind a Kozma utcai zsidó temetőben lett eltemetve, zsidó szertartás szerint. Amikor édesapám 1980-ban meghalt, a második felesége azt mondta, hogy ők úgy beszélték meg, hogy az apu hamvasztják el. Ez így is lett. De 1980-ban a zsidó temetőbe nem fogadtak be hamvasztottat, így hát ő a zsidó temető melletti Kozma utcai temetőben nyugszik, hogy azért mégis közel legyen [A *rabbinikus jog (háláhá) tiltja a halottak hamvasztását, mivel a holtak feltámadásába vetett hit tagadásának tekintik. A test végső nyugalomba helyezésének megfelelő módja a megszentelt földbe történő temetés. A reform judaizmus azonban engedélyezi. Lásd még: temetés.* – A szerk.]. Édesanyám 1982-ben halt meg, ő is azt akarta, hogy elhamvasztják. Akkor már a zsidó temetőbe befogadták, de nem lehetett szertartása, amit nagyon sajnálok, mert ő biztosan szerette volna. A férjem a Farkasréti temetőben van eltemetve, mert úgy gondoltuk Tamara lányommal, hogy az apu nem szeretne vallási szertartást. De ma már ebben nem vagyok biztos. De hát ő már ott van, és egy „dupla ágyat” vettem, mert ott van mellette a helyem, hogyha erre majd sor kerül. Elviccelem ezeket a komoly

dolgokat, de jobb egy kis humorral közelíteni a halálhoz, meg az élethez, mert különben az egész nagyon nehéz lenne.